

SELÇUKLU DEVRİ TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI

II *

SELÇUKLU DEVRİ DEVLET TEŞKİLÂTINA DÂİR YAZILMIŞ BİR
ESER MÜNASEBETİYLE**

Türkiye’de millî tarih araştırmaları plânsız–programsız, hattâ gelişigüzel yapılırken, Batılı âlimler, hele son zamanlarda, sağlam eserler vermekte devam ediyorlar. Bu yazımızda bunlardan birini tanıtmak istiyoruz. Selçuklu devri devlet teşkilâtına dâir Batılı genç bir ilim adamının bize tekaddüm etmesi, Türk ilim adamları için her halde öğünülecek bir hal değildir. Muhtelif milletlere mensup Batılı ilim adamlarının muayyen devirleri, meselâ Bizans İmparatorluğu’nu büyük bir işbirliği zihniyeti içinde plânlı olarak, tetkik etmeleri karşısında, zaten sayıları mahdud olan Türk Tarihi araştırmalarının hazin durumu hiç te gözden kaçmamaktadır. Bunun sebeplerini araştırmannın, mesullerini tesbit etmenin ve bunun millî varlığımızda açtığı, belki de telâfisi imkânsız, yaraları açıklamanın yeri burası değildir. Biz, bu eser münasebetiyle bir durumu tesbitle yetiniyoruz.

*
* *

Ciddî bir çalışma mahsulü olan ve şüphesiz büyük bir boşluğu dolduran bu kıymetli eserinden dolayı genç âlim Dr. H. Horst’u daha yazımızın başında tebrik etmek isteriz.

Eser, bir Giriş ve iki Bölüm (*Teil*) den ibarettir. Dr. Horst, Girişte “Sâsânîler’in başlangıcından Selçukluların yıkılışına kadar” devlet idaresinin inkişafını (s. 1–6) ve kaynakları bahis konusu etmektedir. (s. 7–13)

* Bu serinin ilk yazısı için bk.: Belleten, cilt, XVII, Sayı 68 (Ekim 1953) s. 557–603; Dr. İ. Kafesoğlu’nun yazdığı “Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu” (İst. 1953) adlı kitabı muhtelif bakımlardan ele alarak tamamlamağa çalıştık.

** H. Horst, *Die Staatsver Waltung der Grosseğügen und Horazmşâhs. (1038–1251). Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zit*, Wiesbaden, 1964, s. VIII+192.

Esas eser'e gelince, Dr. Horst, ilk bölümde (s. 14-96) devlet idaresini aşağıda ayrı ayrı inceliyeceğimiz şekilde ele almış; ikinci bölümde ise (s. 99-170), ilk bölümü işlerken istinat ettiği kaynakların Almanca tercümelerini bazan hemen hemen aynen, bazan da kısaltarak, dercetmiştir.

Dr. Horst, eserine bir bibliyografya listesi ve faydalanmayı kolaylaştıran mükemmel bir indeks ilâve etmiştir.

Şimdi eseri daha yakında ele alalım:

Giriş'te önce Selçuklu tarihi ile Hârzemşâhlar tarihi kısaca bahis konusu edildikten sonra devlet teşkilâtlarının kaynakları araştırılmaktadır.

Ona göre, Selçuklular bir ana devlet (*Hauptlinie*), (Büyük Selçuklular) ile dört şube (Irak, Kirman, Suriye ve "Rum" Selçukluları) ye ayrılır (*Nebenlinie*). Selçuklular ve kolları hakkında müellifin görüşü artık eskimiş sayılabilir. Zira bugün bilhassa Türkiye'de yapılan araştırmalarla Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun mahiyeti ve kollarının imparatorluk karşısındaki durumu oldukça aydınlanmıştır:

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, bir devletler topluluğudur. Methû Selçuklu Devletinin etrafında halka halka bir takım vasal devletler vardır. Muhtelif ırklara mensup bu devletler hep birden Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu teşkil ederler. Buna Dr. Horst'un kitabında sayılan 4 Selçuklu devleti (Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları, "Rum" Selçukluları) de dahildir ve vasal devletler sisteminde ilk kategoriyi teşkil ederler¹. Böylece Selçuklu devletlerinin, Büyük Selçuklu İmparatorluğu karşısındaki hukukî durumu meydana çıkar.

Bu ölçüye vurulduğu taktirde, Dr. Horst'ın kitabında Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile yanyana bahis mevzuu ettiği Hârzemşâhlar, ancak imparatorluğun sonlarına doğru vasallık statüsüne sahip olabilmiş ikinci kategoriden bir devlet olduğu görülür ve birinci

¹ Tafsîlât ve kategorilere ayırmanın mucip sebepleri için bk.: M.A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963, s. 97-157.

Başlarında Selçuklu soyundan hükümdarların bulunduğu vasal devletler, ilk kategoriyi; başlarında Türk soyundan hükümdarların bulunduğu vasal devletler, ikinci kategoriyi; nihayet başlarında Türk olmayan hükümdarların bulunduğu vasal devletler de üçüncü kategoriyi teşkil ederler.

ve ikinci kategoriden daha birçok devletler varken sadece Hârezmşâhlar devletini Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile yan yana ve iç içe ele almanın yersizliği ve yetersizliği daha iyi anlaşılır. Gerçekten, müellifin neden Büyük Selçuklu İmparatorluğu devlet teşkilâtını müstakil olarak tedkik mevzuu yapmadığını, başka devletlerle birlikte dikkate almak lüzumunu duyunca da, neden sadece Hârezmşâhlar devletini ele aldığını izah etmek güçleşiyor.

Esasen Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yapısı dikkate alınca, Dr. Horst'ın eserine sadece "Büyük Selçuklular Devlet teşkilâtı" adını vermesi pekâlâ mümkündür. Bu hususu aşağıda tekrar bahis konusu edeceğiz.

Selçuklular'ın ve Hârezmşâhlar'ın, önce halifelerin sonra diğer yerli ve yabancı sülâlelerin hüküm sürdüğü islâm İran'ın idare tarzını kabul ettiklerini ileri süren Dr. Horst, bunu gösterebilmek için Sâsânî devri devlet teşkilâtı ile Emevî, Abbasî, Sâmanoğulları ve Gazneli devletleri devlet teşkilâtı hakkında kısa bilgi vermektedir (s. 2 vdd). O, bu hususta başlıca Christensen'in ² B. Spuler'in ³ malûm kıymetli eserlerine istinaden açıklamalarda bulunmaktadır.

Halbuki Selçuklu devri devlet teşkilâtının yalnız bu eserlerde zikredilen devletlerin teşkilâtlarını örnek alarak kurulduğunu ileri sürmek mümkün değildir. Zira bilhassa Türkiye'de yapılan araştırmalar neticesinde Türkler'in âmm müesseseleri sahasında millî damgalarını vurdukları, Selçuklu devlet teşkilâtı bahis konusu edilirken bu cihetin dikkate alınması gerektiği meydana çıkmıştır ⁴.

* *

Dr. Horst, kaynakları hakkında bilgi verirken bu çeşit kaynakların özelliklerini sayıyor: Resmî vesikaların asıllarının veya resmî hulâsalarının elde bulunmadığını, yalnız *münşeat* mecmualarındaki suretleri ile yetinmek zorunda kaldığını söylüyor.

² A. Christensen, *L'Iran sous les Sassaniden*, 2. ed., Copenhague, 1944, s. 97, 122, 122, 130, 132, 136, 299, v.s.

³ B. Spuler, *Iran in Mittelalter in frühislamischer Zeit*, s. 224, 300, 304, 433 vdd.

⁴ Fuad Köprülü, *Les Institutions juridiques Turques au moyen-âge. Y a-t-il un droit public turc distinct du droit public musulman?* İstanbul, 1938, Türkçe terc.: *Ortazaman Türk hukuki müesseseleri: İslâm âmm hukukundan ayrı bir Türk âmm hukuku yok mudur?*, Belleten II, sayı 5-6, (1938), s. 39-72. Ayrıca bk.: F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar*, THİTM, II, s. 165 vdd.

Dr. Horst bu devir için teşkilât el kitabının da mevcut olmadığına işaret ediyor. *Siyasetname*'nin bu kategoriye girmediğini, bununla beraber, Selçuklu idari teşkilâtı ele alınırken ihmal edilemeyeceğine, haklı olarak dikkati çekiyor.

Sözü, kendisinden önce aynı konuyu ele alanlara getiren Dr. Horst, onların pek fazla bir şey çıkmayan kroniklere istinat ettiklerini belirtiyor.

Dr. Horst, kendisinden önce Selçuklu ve Hârezmşâhlar devri teşkilâtını ele alanların kimler olduğunu saymıyor. Selçuklu teşkilâtının bâzı kollarını, esas itibariyle kroniklere istinaden A. K. S. Lambton'un ele aldığı⁵, Hârezmşâhlar teşkilâtını ise kısaca Bartholdun bahis konusu ettiğini⁶ söylüyor (s. 7)

F. Köprülü muhtelif münasebetlerle Selçuklu ve Hârezmşâh devri müesseseleri üzerinde durmuştur. 7. A. K. S. Lambton'un son çıkan yazısı da burada zikredilebilir⁸.

Buna mukabil ilk defa kendisinin münşeât mecmualarına istinaden bu eseri meydana getirdiğini, Dr. Horst haklı olarak ifade ediyor (s. 8). Dr. Horst, eserinin dayandığı vesikaların özelliklerinden bahsederken bir kısmının sadece örnek olduğunu belirtmekte, hakiki vakiyaya tekbül etmediği için dikkatli kullanılmaları gerekeceğine işaret etmektedir. Diğer taraftan müellif kullandığı vesikaların diplomatik (*vesikalar ilmi*) bakımından tam olmayıp, birçok noksanları bulunduğu dikkat çekmektedir.

Eser, 11 Münşeât mecmuasına istinaden meydana getirilmiştir.

1- Evoglu Haydar *münşeati* adlı eser, muahhar Safevî devrine aittir. Fakat içinde Alp Arslan'a ait 4 adet tayin menşuru vardır. Muahhar olmasına rağmen, müellif muhtevasına göre bu vesikaların mevsukluğun-

⁵ *Contributions to the Study of Seljuq Institutions*, London 1939 (Henüz basılmamış bir doktora tezidir).

⁶ *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London, 1928, s. 377 vdd.

⁷ Bilhassa Türkçe İsl. Ansikl. *Hârezmşâhlar ve Artuklular* maddeleri, Selçuklu devri müesseselerinin anlaşılmasını büyük ölçüde sağlamaktadır.

⁸ *The Administration of Sanjor's Empire as Illustrated in the Atabai al-Kataba*, BSOAS, 1957, XX, s. 370, 388. Dr. Horst bu yazıyı bibliyografya listesinde gösterdiği halde, metinde pek kullanmıyor. Halbuki Selçuklu devri için en kıymetli kaynaklarımızdan olan bu eser, A. S. K. Lambton tarafından iyi kıymetlendirilmiştir.

dan şüphe etmemek gerektiği kanaatindedir. Müellif bu münşeât mecmuasının iki nüshasını karşılaştırmak suretiyle kullanmıştır⁹. (Kısaltma: Ev).

2- Müntecebü'd-dîn Bedî' Atâbeg Cuveynî, 'Atabetü'l-Ketebe¹⁰.

Dr. Horst son Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'ın münşisi olan Müntecebü'd-dîn'in eserinden, çoğu tayin fermânı olan 38 vesikayı kullanmıştır. (Kısaltma: At).

3- *Ahkâm-ı Salâtin-i Mâzî*. Dr. Horst'un da belirttiği gibi, bu mecmuanın muhteviyatı tarafımızdan mufassal bir şekilde ele alınmış, her vesika üzerinde durularak devirleri ve yazarları tesbit edilmeğe çalışılmış, kıymetlendirilmiştir¹¹.

Dr. Horst, mecmuada bulunan 149 resmî vesikadan 30 tanesini eserinde kullanmıştır. (Kısaltma: Ahk).

4- Reşîdü'd-dîn Vatvât, *Mecmû'atü'r-Resâil* (Kahire 1315). 181 Arapça vesikanın sadece üç tanesi tayin menşuru olup, Dr. Horst, aynı müellifin "'Arâ'isü'l-ĥavâtur"' adlı eseri ile karşılaştırarak kullanmıştır (Kısaltma: Mec).

5- Reşîdü'd-dîn Vatvât, 'Arâ'isü'l-ĥavâtur ve Nefâisü'n-Nevâdir (Kısaltma: Ar (Fatih nüshası); 'Ar Ay (Ayasofya nüshası için).

6- Aynı müellif, *Ebkârü'l-Efkâr*¹² (Kısaltma: Ebk).

7- Muhammed el-Meyhenî, *Kitabu'r-Resâil bi'l-Fârisiye* (Kısaltma: Res).

⁹ Manchester John Rylands Library No. 834; Dr. Mahdî Bayânî (Tahran nüshası).

Görüldüğüne göre, bu münşeât mecmuasını ilk defa Lambton (*Landlord and Peasant in Persia*, London-New-York-Toronto, 1953, s. XVI.) ve K. Rippe (*Über den Sturz Nizam-ul-Mulks*. Köprülü Armağanı, s. 428 vd.) kullanılmıştır.

¹⁰ Nşr. M. Kazvinî-Abbas İkbâl, Tahran, 1329. Dr. Horst bizim bu eseri mufassal bir şekilde tasvir ettiğimizden bahsetmektedir (bk. M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar*, I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu devrine âit Münşeât Mecmuaları, Ankara, 1951. A.Ü. DTCF. Dergisi'nden ayrı basım. s. 537-648).

Dr. Horst, eserinde Türkçe yayınlardan sadece bu yazıyı görmüş ve kullanmıştır. Ayrıca bk.: A.K.S. Lambton, *The Administration of Sanjors's Empire as Illustrated in the Atabat al-Kataba*, BSOAS, XX (1957), s. 367-388.

¹¹ M.A. Köymen, ad. geç. eser., tablo.

¹² Dr. Horst'un da işaret ettiği gibi (s. 11), bu iki münşeât mecmuasının Farsça kısımları, Fatih (No. 4074), Ayasofya (No. 4015), İst. Üniversite Kütüphanesi (No. F. 424) yazma-

Dr. Horst, bu eserin Paris yazmasından 6 vesikayı kullanmıştır. (s.11) Aynı müellifin bu eseri, Türkiye'de neşredilmiş bulunmaktadır¹³.

8- Bahâü'd-dîn Bağdâdî, *Et-Teveşül ile't-Teressül*¹⁴.

Dr. Horst, bu kıymetli kaynaktan tayinle ilgili 18 vesikayı kullanmıştır. (Kısaltma: Tév).

9- Reşidü'd-dîn Vatvât, *Vesâilü'r-Resâ'il ve Delâ'ilü'l-Fazâ'il*, (el- Kismu's-Sânî)¹⁵.

Dr. Horst, Hârezmşâh Celâleddin Mengübertî için yazılmış olan bu eserden 21 tayin vesikasını kullanmıştır. (Kısaltma: Ves).

10- Ömer b. Muhammed el-Kâtib, *Kıtaş-ı Selâtin*¹⁶.

Dr. Horst bu kaynaktan sadece bir tayin vesikasının kullanmıştır. (Kısaltma: Ks.)

11- Anonim *Tekârirü'l-Menâşib* (s. 12)¹⁷ (Kısaltma: Tm).

Dr. Horst kaynaklar arasında zikretmesine rağmen, görünüşe göre, bu kaynaktaki vesikalardan pek nadir olarak istifade etmiştir.

Dr. Horst, teker teker bahis konusu ettiğimiz bu kaynaklardan bilhassa Müntecebü'd-dîn Bedî' (No. 2), Reşidü'd-dîn Vatvât (No. 3, 4, 5, 6) ve *Leningrad Münşeat* (No. 3) mecmuasına istinaden eserini meydana getirmiştir.

Sayıdığımız kaynaklardan Reşidü'd-dîn Vatvât'ın *Vesâilü'r-Resâ'il* (No. 9)'i ile Ömer b. Muhammed el-Kâtib'in *Kıtaş-ı Selâtin* (No. 10) adlı eserleri ilk defa Dr. Horst tarafından tanıtılmıştır ve kullanılmıştır. Geri kalan münşeat mecmuaları zaten bilinen kaynaklardır.

Dr. Horst'ın eserini yazarken kullandığı kaynakları bahis konusu etmişken, bu kaynaklardan yaptığı -eserinin ikinci kısmını teşkil eden- metin tercümelerinden de bahsedelim:

larına istinaden K. Tûysirkânî tarafından neşredilmiştir. (Tahran 1338). Buna rağmen, Dr. Horst, kitabında yazma nüshaları da göstermektedir.

¹³ M. el-Meyhenî, *Destur-ı Debîrî*, nşr. A. S. Erzi, Ankara 1962. A. S. Erzi, yazdığı önsözde eserin tek nüshasının Fatih Ktbh. de (Nr. 4074) ki bir mecmua içinde bulunduğunu ifade etmektedir.

¹⁴ Nşr. A. Behmenyâr, Tahran 1315.

¹⁵ *Manchester John Rylands Library*, Farsça yazmaları, No. 947.

¹⁶ Hacı Huseyn Nahcivânî, Özel Kütüphane.

¹⁷ Neşr. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara, 1958. Bu eserde *mihver Tekârirü'l-Menâşib* olmak üzere Anadolu Selçukluları devri ile ilgili hemen hemen bütün *münşeat mecmuaları* hakkında bilgi verilmiştir.

Dr. Horst, bütün bu yazdığımız kaynaklarda geçen teşkilâtla ilgili vesikaların aynı neviden olanlarını bir araya getirerek güzel bir şekilde tasnif etmiştir. (Bk. *tablo*: 1).

Yaptığımız bu tablodan Dr. Horst'un eserini yazarken muhtelif memuriyetlere ait 121 vesikayı kullandığını, bunlardan 53 tanesinin B. Selçuklu devrine (ikisi Kirman Selçuklularına aittir), 60 adedinin Hârezmşâhlar devrine ait olduğunu, 8 vesikanın hangi hükümdar zamanına ait olduğunu meçhul bulunduğunu anlıyoruz. Yine bu tablodan Dr. Horst'un eserini hangi *münşeat mecmuaları*'na istinaden meydana getirdiğini açıkça görüyoruz. Bu tablodan teşkilâta âit vesikalardan hangilerinin Selçuklu devrinde, hangilerinin Hârezmşâhlar devrinde daha fazla olduğunu kolaylıkla tesbit edebiliyoruz.

Dr. Horst, eserinin birinci kısmında kullandığı vesikaları, aynen almamış, ancak işe yarayacak kısımları Almanca'ya tercüme etmiştir. Tercüme gayet dikkatli ve titiz yapılmıştır.

* * *

Eserin asıl konuyu teşkil eden kısmına gelince (s. 14-98), bunu tahlile girişmeden önce, Dr. Horst'un eserini nasıl meydana getirdiğini daha iyi anlamak için şu noktayı da belirtelim:

Dr. Horst, saydığımız kaynaklar dışında bazı araştırmalara, bu arada bilhassa A. K.S. Lambton'un henüz neşredilmemiş bir doktora tezi ne sık sık atıflar yapmakta¹⁸ ve sadece sahifesini vermekle yetinmektedir.

Bizce bu kâfi değildir; A. K. S. Lambton'un eserini görmek, herkes için her zaman mümkün olamayacağına göre, okuyucuyu havale ederken, bu basılmamış eserde verilen misâli veya varılan neticeyi ve çıkarılan hükmü de kaydetmek çok yerinde olurdu.

Dr. Horst'tan resmî vesikalar dışında, kronikleri ve diğer kaynakları da kullanmasını ümit ve temenni ederken, daha ziyade bu çeşit kaynaklara istinaden meydana getirilmiş olduğunu belirttiği bir eserde gereği gibi faydalanmamasını bir eksiklik saymak mümkündür.

* * *

DEVLET İDARESİ (s. 14-25)

Dr. Horst, Selçuklu devri devlet idaresini üçe ayırmaktadır:
1- *Merkezi idare* (Zentralverwaltung).

¹⁸ *Contributions to the Study of Seljûq Institutions*. Doktora tezi, Londra, 1939.

2- *Eyâlet idaresi* (Provinzverwaltung).

3- *Bölge idaresi* (Bezirksverwaltung).

Bu organların her biri kendi içinde muhtelif kollara ayrılmakta ve aşağı doğru indikçe sayıları azalmaktadır.

Bundan sonra sözü hemen devlet teşkilâtı kadrolarını işgal eden unsurlara nakleden Dr. Horst, sivil idarenin Türk olmaları (yani Arab ve İranlıların), askerî idarenin ise “Türkçe konuşan askerî aristokrasi”nin elinde bulunduğunu belirtmektedir.

Bu ifadede düzeltilecek birkaç nokta vardır:

1- Selçuklu devrinde sivil idarede Arablar, zikre değmiyecek kadar az rol almışlardır.

2- Aynı devirde askerî teşkilât kadrolarını Türkçe konuşanlar değil, Türkler işgal etmektedirler.

3- Sonra ordunun ekseriyetle Türkler’den teşkil edilmesi Selçuklular’a has bir usul de değildir. Ortaçağ İslâm dünyasında kurulmuş -kurucular Türk ırkından olsun veya olmasın- hemen bütün devletlerde orduda hâkim unsuru Türkler teşkil ederler. Abbâsîler, Sâmân oğulları, Büveyh oğulları ve Fâtımîler buna misal olarak gösterilebilir.

Sivil idarede yerli halkı kullanma ananesini Arablar’a bağlayan Dr. Horst, orduda Türkleri kullanma ananesinin mevcudiyetine hiç temas etmemekte, sadece Selçuklular’da hâkim bu sistemin Timurular’a da örnek olduğuna işaret etmektedir (s. 14). “İdarî memuriyetlerde bulunanların, bugünkü mânada emniyet içinde bulunmadıkları, hükümdarlara veya üstlerine tamamiyle tâbi oldukları, onlar tarafından her zaman şu veya bu sebeple haklı veya haksız değiştirilebilecekleri; mevkilerine, servetlerine hatta hayatlarına son verebilecekleri” yolunda Dr. Horst’un ileri sürdüğü fikirlerde ifrata vardığı görülmüştür. Bilindiği gibi, bu hal Selçuklular’a ve umumiyetle Doğu’da kurulmuş devletlere mahsus da değildir.

Müellife göre, her memur kendi üstünün “vekil” (*nâib-Vertreter*) idir. Bu hükümdara kadar böyledir. Diğer taraftan hükümdar da salâhiyetlerinin bir kısmını astlarına verir. Bu da derece derece en küçük memura kadar uzanır.

Yine ona göre, memuriyete tayinde yalnız tecrübe ve kabiliyet değil, irsiyet, para ve entrika da rol oynamaktadır.

Bir şahsın ekseriya aynı zamanda müteaddit memuriyetlerde bulduklarına dair Dr. Horst sadece sivil memuriyetler için iki misâl vermektedir: *Şahib-i divan-i inşâ* 'nın aynı zamanda vezir vekili olması, *Kadı* 'nın evkafi kontrol veya idare etmesi gibi. Halbuki bildiğimize göre, bu hal bilhassa askerî teşkilâta vukubuluyordu. Dr. Horst'un kaynak olarak gösterdiği, Nizâmü'l-mülk'ün meşhur eserinde Türk kumandanlarının askerî teşkilât kadrolarını taşarak, yerli İran halkının nüfuz sahası saydığı sivil teşkilât kadrolarını da işgal etmelerini şiddetle tenkit etmektedir (bk. Fasil: 42). Bu, imparatorluk içinde Türk-İranlı nüfuz mücadelesinin mevcudiyetine delâlet eder ki, bu mücadelenin mahiyetini ve neticesini başka bir yerde gösterdik ¹⁹.

Hükümdarın mevki (s.15-19)

Müellif, hükümdarın kendi devleti içindeki muhtelif kuvvetlerle ve diğer hükümdarlarla münasebetini araştırmayı eserinin çerçevesi dışında sayıyor ve bu hususlarda bazı eserler tavsiye etmekle yetiniyor ²⁰.

Dr. Horst'a göre "Selçuklu devletini kuranlar kabile reisi idiler ve başlangıçta birkaç tanesi birden, göçebe olan kabilelerini yan yana sevk ve idare ediyorlardı; sonradan bu kabile reisleri, mutlak hâkimiyete sahip hükümdarlar haline gelmişlerdir ki, müslümanların ruhanî başı olan halifenin yanında "İslâm Sultanları" olarak İslâm ülkelerinde dünyevî hâkimiyeti icra ediyorlardı ²¹.

Selçukluların sadece kabile reisleri oldukları yolundaki görüş, pek kabule şayan görünmemektedir. Çünkü Dukak ve oğlu Selçuk, Oğuz-

¹⁹ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963, s. 153. Aynı Müellif: *Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*, I. Belleten, XVII/68, s. 601.

²⁰ Dr. Horst, Selçuklu hükümdarlarının kendi kuvvetleri ile münasebeti için Lambton'un (s. 102, 122), Hârezmşâhlar için de Barthold'un (s. 323 vdd.) eserlerini veriyor. Selçuklu hükümdarlarının halifelikle münasebetleri için yine Lambton'un eserini (s. 8 vdd.) Hârezmşâhlar için ise Barthold'dan başka Kafesoğlu'nun eserini (*Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, s. 123 vdd.) tavsiye ediyor. *Halife- Sultanlar* münasebetine dair mufassal bilgi almak için: bk.: M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, II, Ankara, 1954, s. 43-69, 75-112, 164-174, 184-203, 218-237, 255-305, ayrıca bk. Aynı müellif: *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963, s. 168-205.

²¹ Müellif Türk İmparatorluğunun teşekkülü (*Aufbau*) için, B. Spuler'in şu eserini tavsiye ediyor: *Geschichte Mittelasiens, Geschichte Asiens*, München 1950, s. 326. İslâm Sultanları oluşları hususunda ise okuyucuyu W. Barthold'un 12 *Vorlesungen über die Geschichte der Türken in Mittelasiens* (Berlin, 1935, s. 106) adlı eserine havale ediyor.

lar devletinin memurları idiler; İslâm dünyası ötesinden İslâm uçlarına geldikleri andan itibaren devlet kurmak dâvasında idiler. Bilindiği gibi, her devlet kurma hareketi, kabile teşkilâtını kırmak demektir ²².

Dr. Horst'un Harezmsâhlar'ın kurucusunun kölelikten saray memuriyetine yükseldiği, haleflerinin de önce memur, sonra, *vasal* daha sonra da Selçuklular gibi "İslâm Sultanı" oldukları yolunda Barthold'a istinaden verdiği bilgi ²³ umumî heyeti ile doğru olarak kabul edilebilir.

Hükümdarın salâhiyeti ve devletin fiilî idaresi ile münasebeti üzerinde duran Dr. Horst, bu hususta vesikalarda fazla bir şey söylenmemesine rağmen, onun mevkii itibariyle idarenin bütün kollarına her hal ü kârda müdahale veya hiç olmazsa tesir edebildiğini kabul etmektedir. Ancak bazan bir vezirin veya kudretli bir valinin şahsiyeti hükümdarın kudretini kırabileceğini ifade etmeyi de unutmuyor. Bazan hükümdarın idarî meselelere karşı ilgisinin isteğe göre uyandığını ilâve ediyor.

Müellif, vesikalarda "*divanımız*" ibaresi ve "*biz*" çoğul şahıs zamiri geçmesinden hükümdarın tayinleri bizzat yaptığı neticesinin çıkarılamıyacağına işaret etmekte, Selçuklular'da olsun, Hârezmsâhlar'da olsun hükümdarın esas itibariyle en yüksek divan (*divân-i a'lâ*) a başkanlık edebildiğini bildirmektedir. Ona göre, hükümdarın bunu ne çapta yaptığı sorusuna vesikalarda cevap bulmağa imkân yoktur.

Hükümdarın mühim meselelerden herhalde vezir vasıtasıyla, daha sonra Hârezmsâhlar zamanında ise "*vekil-i der*" vasıtasıyla haberdar edildiği fikrindedir.

Hükümdarın en yüksek dünyevî mahkeme (*divanı-ı mezâlim*) ye bizzat başkanlık ettiğini belirten Dr. Horst, Gazneliler devletinden misal vermek suretiyle hükümdarların kazaî salâhiyetlere sahip olduklarının Selçuklular'dan önceki devirlerde, Gazneliler'de de mevcut olduğuna dikkati çekiyor.

Kirman Selçuklularından Tuğrul Şah (1156-1167) zamanında mevcudiyetinden bahsettiği *Dâd-beg*'lik müessesesinin Büyük Selçuklular'da da bulunduğundan hiç şüphe etmemek lâzımdır. Buna muka-

²² Bu hususta bk.: M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, DTCCFD, XV/1-3, s. 98-189.

²³ 12 Vorlesungen, s. 140.

bil, dâd-beg'in *divân-ı mezâlim*'in daimî başkanı olduğu hususunda Dr. Horst'un ileri sürdüğü ihtimal üzerinde durmak gerekir²⁴.

Selçuklular'da hükümdarın, hükümdarlık sarayını (*dergâh*, *bârgâh*, *hazret*) hazine ile birlikte, savaşlarda dahi yanında bulundurmasını göçebe hayat tarzına bağlayan Sanaullah'ın fikrini²⁵ Dr. Horst da kabul etmektedir.

Ona göre, saray, vergi geliri ile beslenirdi. Melikşah zamanında, *Taşthâne*, Hârezm haracı'nı; *Câme-hâne* Huzistan'ın vergisini alırdı. Oğuzlar, Sancar'ın mutbahına yılda 24.000 koyun verirlerdi. Mutbak ve tavla (*istabl*) bir *müşrif*'in emrine verilmişti.

Selçuklu hükümdarının sarayı, daha önce Sâmanoğulları ve daha sonra Hârezmşâhlar zamanında olduğu gibi, *vekil*²⁶ vasıtasıyla idare ediliyordu. Dr. Horst'a göre, bu devlet adamı, "*vekil-i divân-ı hâşş*" tan da, Hârezmşâhlar zamanı vesikalarında geçen *vekil-i der* den de ayrılır; *Vekil-i der* memuriyeti şüphesiz *vekil* memuriyetinden çıkmıştır. Hârezmşâh Alâü'd-din Mehmed, vezirin gördüğü vazifeleri altı kişilik bir heyete havale ettiği zaman, bunlar arasında "*vekil-i der*" de vardı.

Dr. Horst, bundan sonra vesikalara istinaden, *vekil-i der*'in vazife ve salâhiyetlerini, devlet hayatındaki rollerini ve maaşlarını v.s. anlatmaktadır (2000 altın dinar ve 20 yük buğday).

Kâdt-yi dergâh, büyük *hâcib* (*emir hâcib-i kebîr*), *hâcibler* (*huccâb*), *emir-i şikâr* (= av emiri), *emir-i muṭrib* (saray muzikacıları emiri), hükümdarın nedimleri (*nüdemâ*), sayısız saray hizmetkârları saray memuriyetlerinden sayılmaktadır.

Dr. Horst, bundan sonra hükümdarın şahsî *hâcib*'inin *emir-i şikâr*'in, *emir-i muṭrib*'in ve nedimlerin vazife ve salâhiyetlerini bildirmektedir²⁷.

²⁴ Anadolu Selçuklu hükümdarı Büyük Alâeddin Keykubad, işlerinin çokluğu dolayısıyla, bu işi *emir-i dâd*'a bırakmıştı. bak.: O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara, 1958, s. 132 (İbn Bibi'ye istinaden).

²⁵ Bk. *The Decline of the Salûqid Empire*, Calcutta, 1938 s. 7-8.

²⁶ Sâmanoğulları zamanında "*vekil*" dense bile (bk. W. Barthold, *Turkestan*, s. 229), Selçuklular zamanında "*vekil-i hâşş*" adı verildiği Nizâmü'l-mülk tarafından açıkça ifade edilmektedir. (bk. *Siyasetnâme*, nşr. Halhâli, Tahran, 1310, s. 63). Ch. Schefer basımında başlıkta "*hâşş*" kelimesi bulunduğu halde metinde hafzedilmiştir. (bk. *Siasset Nameh* I, 1891, s. 81 W. Barthold, "*Vekil*" olarak aldığı için, Dr. Horst'da aynen muhafaza etmiştir.

Dîvân-ı Hâşş (s. 19-22)

Hükümdarın sahip olduğu arazinin idaresiyle meşgul olan makama “*Dîvân-ı hâşş*” denir. Dr. Horst’a göre, Hârezmşâh İl Arslan zamanında “*Dîvân-ı Hazret*” adıyla geçen makam da pek büyük bir ihtimalle “*Dîvân-ı hâşş*”ın vazifesini görür. Keza o Sancar zamanında “*Dîvân-ı istifâ-yı hazret*” müessesesinin *Dîvân-ı hâşş*’ın bir dairesi olduğu fikrindedir.

Dîvân-ı hâşş hükümdarın bütün tasarrufatını idare eder. Bunların adları kaynaklarda şöyle geçer: *emlâk* (-i *hâşş*), *eshâb-ı hâşş*, *emlâk-i hâşşulât-ı dîvân*, *ziyâ* ve *’akâr*, *müstagallât*, *müsta’carât*.

Dîvân-ı hâşş, Maliye dairesiyle bütün bunları idare eder.

Seçuklular zamanında münferit hükümdar arazisini idare edenler, galiba, *vekîl* (veya *vekîl-i dîvân-ı hâşş*) adını taşıyordu. Hârezmşâh’lar zamanında ise aynı işi, Dr. Horst’un tabiriyle, “*eyâlet veziri*” görüyordu.

Bu divânın emrinde büyük sahalalar bulunabilir veya bu divân emrine büyük sahalalar, valilerin idare sahası çevresindeki sahalalar, ekseriya eyâletler, *dîvân-ı a’lâ* (en yüksek divân) nın emrine de verilebilirdi. Bu taktirde merkezî idare bu sahaların idaresini “*Hükümdarı temsilen*” (*ber sebîl-i niyâbet-i hazret*) bir valiye havale eder veya fevkalâde salâhiyetli bir zat gönderilir.

Dr. Horst, verdiği bu izahatın anlaşılmasının kolay olduğunu söylemektedir. Çünkü tedbir bu sahalarda hüküm süren huzursuzluk ve düzensizlik sebebiyle alınmıştır. Dr. Horst’a göre, hükümdar belki de, bu anormal durumu, sahayı *Dîvân-ı hâşş*’a katmak için bahane olarak kullanmıştır. Zira fevkalâde salâhiyetli devlet adamına ezcümle bir savaştan sonra inhilâl (*mahlûl*) eden *iktâ’ı dîvân-ı hâşş*’a katmak vazifesi de verilmişti. Bu her halde *iktâ* sahasının bundan böyle *hâşş* arazi olduğu manasına gelir.

Hâşş arazi hükümdarın şahsî malıdır. O, bundan hanedan mensuplarına *iktâlar*’da bulunur veya mülk olarak verir. Dr. Horst bu hususa dair Hârezmşâh Tekiş zamanından iki misal vermektedir.

Hükümdar’a ait bir arazi parçası “*temlik*” yoluyla ve *mülk* olarak (*ber sebîl-i mülkiyet*, *be ism-i mülkiyet*) başka ellere geçince, yeni sahibi bu

²⁷ Saray hizmetkârları vesikalarda *eshâb-ı hazret*, *şazizân-ı dergâh*, *bendegân* ve *hizmet-kârân-ı dergâh*, *mülâzimân-ı hazret* ve *muteberân-ı hazret* umumî adlarıyla geçmektedir.

arazi parçasını istediği gibi, serbestçe kullanır.²⁸ Mâlik, satma (*bey*), hibe, değişme (*ikrâr*), rehin, vakıf vs. haklara sahiptir. Temlik edilen köye mülk (*hâlişe*) gözü ile bakılması, onun yeni sahibinin tasarrufuna bırakılması ve sayılan tasarruf hakları (*taşarrufât-ı mâlikâne*) na dokunulmaması hususunda *divân-ı hâşş* memurlarına talimat verilmiştir. Yeni mâlik, *temlik*'i kabul etmekle mülkiyetindeki arazide sükûnu ve nizamı te'min, dünyevî adaleti (*hüküm*) icra etmek ve vergileri toplamak mükellefiyetini de kabul eder.

Temliki müteakip bazan vergi iskatı yapılır. Böyle hallerde divan memurları hiç bir talepte bulunmazlar (*te'alluk ne-sâzend*). Çünkü "şu kadar" dinar mikdarında tesbit edilmiş arazi vergisi (*harac-ı muğannen*) müddetsiz olarak (*be - devâm*) yeni mâlik'e bırakılmıştır (*muskat*). Bu sebepten bu mikdar arazi vergisi (*miğdar-ı mâl-i harâç*) vergi kanunları (*kâvânîn*) ndan ve defterler (*defâtîr*)den silinir (*mahv gerdanend*). Gelecekte artık hesap edilmez (*der i'tidâd neyârend*). Bu taktirde Dr. Horst, varlığı muhakkak olan geri kalan vergilerin ne gibi muameleye tâbi tutulduğunu vesikalardan çıkarmak mümkün olmadığına, haklı olarak işaret etmektedir. Zira bir taraftan yalnız arazi vergisi muaf tutulduğu halde, diğer taraftan divan memurlarına temlik olunan arazi sahibinden hiç bir talepte bulunmamaları emredilir.

Sözü tekrar *Divân-ı hâşş* meselesine getiren Dr. Horst bu divanın hiç olmazsa Sancar zamanında, *Divân-ı istîfâ-yı hazret* adını taşıyan hususî bir maliye dairesi olduğunu kaydettikten sonra, baş şehir bölgesinin, yani şehrin pazar sahasının (*rustâ*) ve nevâhisinin doğrudan doğruya hususî bir *müstevfi*'nin idaresinde bulunduğu kanaatini izhar etmektedir.

Dr. Horst, doğrudan doğruya *divân-ı hâşş*'a tâbi sahaların malî işlerinin *Divân-ı hâşş*'in maliye dairesi tarafından idare edildiği neticesine varmaktadır. Ona göre bu, Sancar zamanı idaresi ve payitaht sahası için emniyetle söylenebilir. Yine ona göre, bahis konusu edilen zamanın diğer hükûmdarları idaresinde de aynı veya buna müşâbih olduğu neticesi belki çıkarılabilir.

Hâşş arazi, malî bakımdan, diğer bütün maliye işleri gibi, selâhiyetli *müstevfiler* (*müstevfiyân*) emrinde bulunurlar. *Müstevfiler*, *Divân-ı hâşş*'a bu arazi için bilgi ve hesap vermek zorunda idiler. *Divân-ı hâşş* muha-

²⁸ Dr. Horst, *mâlik*'in serbestçe tasarrufu hususunda Tekiş zamanı vesikalarna dayanmaktadır. Aynı esaslar Anadolu Selçukluları devrindeki *temlik*'lerde de vardır. (bk. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara, 1958, s. 41. Osman Turan'ın bu vesikayı tefsiri (bk. s. 32) pek metne uymamaktadır.

sipleri (*muḥasibân-ı divân-ı hazret*) ve her halde malî kısmın geri kalan memurları dahi, *müstevfî-yi memâlik'in* emrinde (*nâibân*) idiler. Bu kısmen sevk ve idare edicisi, belki de *müstevfî-yi memâlik'in* kendisidir. Bu kısım *Divân-ı hâşş'a* ait vergileri idare eder ve nasıl sarfedileceğini tayin eder.

Divân-ı hâşş'm malî işlerinde *müstevfiler'in* selâhiyetli olmalarına mukabil, *müşrifler (müšrifân)* aynı *divân-ı hâşş'm* hesap işlerine bakıyorlardı: Müteaddit vergi bölgeleri (*a'mâl*) nden meydana gelen bir sahanın *müşrif'i*, memuriyet sahası içindeki bütün *hâşş* araziye, vergi hâsılatını (*irtifâ'ât*) ve maaşları kontrol eder. Sancar zamanında *divân-ı işrâf'm*, "*divân-ı hâşş* mümessili" (*Vekîl-i Divân-ı hâşş*), her halde *hâşş* arazinin idaresine ait olan *Curcân* muamelâtı ve servet vergisi (*ebvâbu'l mâl*) için selâhiyetli olan bir mümessili (*nâib-i divân-ı işrâf*) vardır ²⁹.

Has Hazine (*hîzâne-yi hâşş*) (s. 22-23).

Dr. Horst, doğrudan doğruya tahta bağlı son müessese olarak has hazine (*hîzâne-yi hâşş*) yi ele almaktadır. Ona göre, vesikalardan, has hazine, yani hükûmdar'ın hususî kasasının, hususî bir terimden mahrum olan devlet hazinesiyle aynı olmadığı, yalnız bir hazinenin bulunup bulunmadığı veya Sancar'ın divanından çıkmış bir vesikada zikredilen *hîzâne-yi hâşş'm* sadece *hîzâne* adı ile geçen devlet hazinesinin yanında bulunup bulunmadığı hususunda bir şey çıkarmağa imkân yoktur.

Yapılan hizmete mükâfat olarak veya resmî memuriyet alâmetleri olarak ihsan edilen şeyler, elbise (*kisvethâ*), *hîl'at*, işlemeli elbise (*kabâ-yi muṭarrez*), palto (*lebâçe*), güümüşle süslenmiş külâh (*külâh-ı mugarrak*),

²⁹ Dr. Horst *Divân-ı hâşş* hakkındaki bilgiyi muhtelif kaynaklara, ezcümle, *müstevfî-yi memâlik* tayinine dair Atsız'a ait bir vesika (bk. *Ahk.* var. 130 a vdd) ya; İl Arslan'a ait bir vesika (*Ahk.* vr. 22a vd) ya; bilhassa Gıyasü'd-dîn Pîrşâh'a ait iki vesika (bk. *Ves.* vr. 11 b vdd; 4 a vdd) ya;

Melik tayinine dair yine Gıyasü'd-dîn Pîrşâh'a ait bir vesika (bk. *Ves.* vr. 136 a vdd) ya;

Vali tayinine dair Sancar'a ait dört vesika (bk. *At.* s. 13 vdd; 69 vdd; 30 vdd, 67 vdd) ya;

Eyâlet müstevfî'si tayinine dair Sancar'a ait bir vesika (bk. *At.* 46 vdd.) ya;

Eyâlet müşrif'i tayinine dair yine Sancar'a ait bir vesika (bk. *Ahk.* vr. 10 b vdd) ya;

Reis tayinine dair Tekiş zamanına ait vesika (bk. *Tev.* s. 122 vdd) ya;

Âmil tayinine dair, Sancar zamanına ait iki vesika (bk. *At.* s. 60; s. 66 vdd) ya;

Nihayet *in'am'a* dair *Alp Arslan'a* ait bir vesika (bk. *Ev.* vr 2 a vd) ya; Tekiş'e ait bir vesika (bk. *Tev.* 43 vdd) ya; Gıyasü'd-dîn Pîrşâh'a ait bir vesika (bk. *Ves.* vr. 114 b vdd) ya dayanarak vermektedir.

mendil (*destârçe*) ve kemer (*berbend*) gibi giyim eşyaları, at veya kıymetli binek hayvanı (*merkeb-i giranmâye*), altun veya altun kakmalı eyer (*zîn-i zer*), eyer takımı (*sâhet*), yular takımı (*serefzâr*), kuskun (*parrdum*); silâh, kalkan (*siper*), kılıç kemeri (*kemer-i şemşîr*); altundan veya kıymetli taşlardan yüzük (*hâtem*), altundan veya kıymetli taşlardan gerdanlık (*tavk-i muraşşâ*); bundan başka bir ordu kumandanının alameti olarak davul (*kûs*) ve sancaklar (*a'lâm*) idi. Bu sayılanlar, vesikalarda ordu kumandanının (*si-pâhsâlâr*) ve *sâhib'i taraf*'ın alâmeti olarak gösterilir.

Sayılanlardan anlaşılacağına göre, *kûs* ve *sancaklar* müstesna, aynı maddeler bir defa alâmet olarak, başka bir defa da, liyakat madalyası olarak, ihsan ediliyor.

Nizâmü'l-mülk, devlet hazinesi hususunda "daha önceki hükümdarların hareket tarzlarının örnek alınmasını teklif eder: Devlet hazinesi iki kısma taksim edilmelidir. Esas servet için asli hazine, sarfiyat için ise *hazine-yi harç*. Vergi gelirlerinin en büyük kısmı esas hazineye girmelidir ve ancak zaruret halinde bu hazineden alınmalı ve normal zamanlarda ise tekrar doldurulmalıdır.

Hazine, *mütevfi-yi memâlik* tarafından idare, *müşrif* tarafından kontrol edilir ve hazineدارlar (*hazene, müfr. hâzin*) in ve mütebâkî personelin maaşlarını ödemek üzere muayyen bir vergi nevini ihtiva eder³⁰.

HANEDAN AZÂSININ MEVKİİ (S. 24-25)

Dr. Horst, hanedan azâsı arasında, bizzat hükümdardan başka şehzadelerin de büyük roller oynadıklarını, eskidenberi adet olduğu üzere, her birinin mühim eyâletlere "melik" ünvanıyla tayin edildiklerini, bu arada yanlarına *vezirler* de verildiğini belirtmektedir. Bu hususta Alp Arslan'ın, meşhur Nizâmü'l-mülk'ü, oğlu Melikşah'ın vezirliğine ve mürebbiliğine tâyin ettiğini misal olarak vermektedir. Müellif, *Atabeg*

³⁰ Dr. Horst bu hususta bilhassa *Melik* tayinine dair Gıyasü'd-dîn Pîrşah'a ait bir vesika (bk. vr. 136 a vdd) ya;

Mütevfi-yi memâlik tayinine dair yine bu hükümdara ait iki vesika (Ves., vr. 11 b vdd; vr. 41 a vdd) ya;

Vekil-i der tayinine dair Gıyasü'd-dîn Pîrşah'a ait bir vesika (Ves. ver. 48 b- 49 b) ya;

Vali tayinine dair Sancar'a ait iki vesika (At., s. 69 vdd; s. 74 vdd) ya; Gıyasü'd-dîn Pîrşah'a ait bir vesika (bk. Ves. vr. 78 a vdd) ya;

Reis tayinine dair Sancar'a ait iki vesika (bk., At., s. 21 vdd; 26 vdd) ya;

Âmil tayinine dair meçhul bir hükümdara ait bir vesika (Res., vr. 95 b) ya dayanarak bilgi vermektedir.

ünvanını alan bu mürebbilerin, Nizâmü'l-mülk müstesna, daima Türk emirlerinden olduklarını, sonradan büyük siyasî nüfuz kazandıklarını, hattâ müstakil sülâleler kurduklarını Cl. Cahen'e, Lambton'a ve Sanaullah'a dayanarak kaydetmektedir. Bunlara Cl. Cahen'in başlıca kaynağı olan F. Köprülü'yu de eklemek gerekir. (Bk. I. A. *Ata mad.*)

Hanedana mensup kadınların da büyük roller oynadıklarına işaret eden Dr. Horst, bu hususa dair, biri Melik Şah'ın karısı, diğeri Hârezmşâh Alau'd-din Mehmed'in annesi olan iki Türkân hatunu misal olarak vermekte, bilhassa sonuncunun sarayı, veziri ve *inşa divanı* bulunduğuna işaret etmektedir.

Dr. Horst'un verdiği bu bilgi daha W. Barthold tarafından ortaya konan ve devletin başta bulunan ailenin müşterek malı olduğu şeklinde formüle edilebilecek olan Türk hâkimiyet telâkkisi çerçevesi içinde mütalea edilirse, daha iyi anlaşılır. Bu taktirde aile azasından olan prenslere muayyen arazi parçası vermek, roller oynamalarını mümkün kılmak bu telâkkinin tabii neticesi olarak görünür³¹.

MERKEZİ İDARE (S. 25-43)

Vezir (s. 25 - 30)

Merkezî idarenin başında vezir ünvanına sahip birisi bulunuyordu. Hârezmşâhlar zamanında, Alâu'd-din Mehmed tarafından *vekil-i der*'lerden meydana gelen altı kişilik bir heyete tevdi edilinceye kadar merkezî idare yine vezir tarafından sevk ve idare ediliyordu. Dr. Horst'a göre vezirliğe dair elde mevcut vesikaları iki kategoriye ayırmak gerekir. Birinci kategoriden vesikalarda hükümdar veya melikler kendi vezirlerini yine kendileri tayin ederler. İkinci kategoriden vesikalarda ise melikin veziri hükümdar (*sultan*) tarafından tayin edilir. Fakat meliklerin vezirleri de memuriyet sahalarında imparatorlukta sultanların vezirlerinin vazifelerini yaptıkları gerekçesiyle, Dr. Horst vezirlikten bahseden ikinci kategoriden vesikaları da burada ele almaktadır.

Dr. Horst'un her iki kategoriden olan vezirlerin aynı vazifeleri yaptıklarını söylemesi doğrudur; fakat fikrimizce, Sultanlık vezirinin tayininin

³¹ Dr. Horst, bu basit bilgiyi A. K. S. Lambton (k. *Institutions*, s. 73 vd; 190)'a; Sanaullah (bk. *The Decline of the Saljuqid Empire*, s. 5) a v. s.; bir de, vezir tayinine dair Alp Arslan'a ait bir vesika (bk. *Ev.*, vr. 2 b vd) ya; Tekiş'e ait diğeri bir vesika (bk. *Tev.*, s. 78 vdd) ya;

Iktâ tevcihine dair Cıyâsü'd-din Pırşâh'a ait bir vesika (bk. *Ves.* vr. 85 a vdd) ya dayanarak vermektedir.

den bahseden vesikaları meliklere ait vezirlerin tayininden bahseden vesikalardan ayırmak ve ayrı mütalea etmek yerinde olur.

Yazımızın başından zikrettiğimiz gibi, mesele İmparatorluğun yapısı ile ilgilidir. Melik, sultanın vasalı bir hükümdardır ve kayıtlı da olsa istiklale sahiptir.

Dr. Horst'un da pek güzel belirttiği gibi, vezir devletin en yüksek memurudur ve yalnız hükümdara karşı mes'uldür. Ancak bir tane vezir mevcuttur ve Osmanlı İmparatorluğundaki *vezir-i âzam'a* tekabül eder. Meliklerin vezirlerinin ve eyâlet vezirlerinin, eyâlet idaresine ait olduklarını söylemek ve bunları birleştirmek suretiyle yapılan hata kendiliğinden ortaya çıkıyor demektir.

Vezir, hükümdar'ın vekilidir ve bu sıfatla muayyen meselelerde fermanlar çıkarabilir. Dr. Horst bu hususta Sancar'ın veziri Kıvâmü'd-dîn Ebu'l - Kasım Dergüzini'ye, gerektiği zaman kullanması için tuğrâsı'nı ve işaretini taşıyan boş kâğıtlar vermesini misal olarak zikrediyor.

Vezir hiç olmazsa ilk Selçuklular zamanında hükümdarın nezdine vasıtasız olarak girebilirdi. Daha sonra ise sivil bir memur olan *vekil-i der*, veya bir asker olan *emîr-i hâcib* arada vasıta olurdu.

Vezir aynı zamanda merasimde, yabancı hükümdarlar ve vasallarla münasebette, muhtemel olarak *mezâlim divanı*'nda (*dünyevî mahkeme* celselerinde) hükümdar'ın vekilidir. O, raiyetin refahından mes'ul, bütün din ve devlet işlerinde salâhiyetlidir. Din adamlarını himaye ve kötülük yapanlarla mücadele eder. Memlekette emniyet ve nizamın kurulması için çalışır. Devlet işlerini "*kalem ile*" yürütür. Melikler (*mülûk*) ve kumandanlar (*is-fehsalârân*) da dahil olmak üzere, bütün devlet ricali bütün idare kolları ve memurları, idarî bakımdan vezirin emrinde idi.

Vezir, divan memurları (*eşhâb-ı divân*)nın üstüdür. Memurları tayin ve azleder. (Devlete) hizmet edenler (*hadem* ve *haşem*)'in erzak ve maaşları (*mevâcib*)ni tesbit eder. Bundan başka vezir Devlet imâlathaneleri memur ve işçileri (*kârdârân ve kârkunân-ı buyûtât*) ni kontrol eder.

Vezirin malî idare işleri üzerindeki selâhiyeti hakkında Dr. Horst eldeki vesikalara istinaden şu noktaları tesbit etmiştir: Vergi idaresine nezaret, tahsil edilen vergilerin muayyen sahalarda kullanılmasına karar; hazineler (*hazâ'in*)in kontrolü.

Dr. Horst, vezirliğin asıl öneminin mali sahada olduğu hususundaki Lambton'un görüşünü nakletmektedir. Lambton eserinde vezir Nizâmü'l-mülk'ün mali siyasetinden bahsetmektedir.

Vezir askerî idare kadrosunda bulunanların da üstüdür; o imalâthaneleri (*kârhanehâ*) idare eder ve *iktâ*^c ve maaş ödeme (*nân-pâre*) tekliflerini karşılar. Dr. Horst, Lambton'a istinaden, Selçuklular'da *iktâ* sisteminin muhtemelen vezirin selâhiyeti dışında kaldığını kaydetmektedir.

Dr. Horst, vezirin bu sayılan vazifelerin hepsini şahsen yerine getiremeyeceğinin kendiliğinden anlaşılacağını belirtmektedir. Zira onun hangi vazifeleri yardımcıları (*nüvvâb*)na havale ettiği vesikalarda yer yer geçmektedir. Vergi sarfına nezaret ve imalâthanelerin ve hazinelerin kontrolü gibi.

Vezir muntazaman hükümdarının yanında bulunur; seyahatlerinde ona refakat eder ve seferlerine de katılır. Üstelik vezir bizzat ordu gönderebilir ve hattâ ordu sevk ve idare edebilir. O diğer yüksek rical gibi, şahsına bağlı askerî birliklere sahiptir. Bu birlikler önemli miktarlara ulaşabilirdi ve bir taraftan vezirlik makamının kudretini temsil eder, diğer taraftan da şahsî emniyetini temine yararları.

Vezirlik müessesesi, devletin inkişafı için son derece önemli idi. Bu, Dr. Horst'a göre, bilhassa kabile resiliğinden kudretli hükümdarlık haline gelen, buna rağmen hükümdarları kültürlü olmayan Büyük Selçuklu İmparatorluğu için doğrudur. Dr. Horst son Selçuklu Sultanı Sancar'ın okuma-yazma bile bilmediğine işaret etmektedir. Ona göre seleflerinin önemli ölçüde aydın oldukları zor kabul edilebilir. İşte bu sebeple vezirin Selçuklular zamanında fevkalâde bir mevki işgal etmelerine şaşmamak gerekir; vezirlik Nizâmü'l-mülk zamanında daha önce asla erişemediği bir seviyeye ulaşmıştır.

Dr. Horst, vezirliğe verilen kıymeti belirtmek maksadiyle Sancar'ın zamanında yapılmış vezir tayinine dair bir formanın baş tarafını aynen tercüme etmektedir:

"En yüksek memuriyet vezirliktir; umumun işleri, insanlara ait meselelerin nizama uygun şekilde cereyan etmesi ona bağlıdır; memleketin azamet; haşmeti ve imparatorluğun nizam ve düsturu ondan gelir. Hakimiyet ve hükümdarlık sırası bize geldiğinden ve hakimiyetimizin güneşi dünya ülkeleri üzerinde parladığından beri, fikrimiz, devlete-Tanrı kuvvetlendirsinitimada şayan, hakîm, faziletli, hayatı temiz, saltanat düsturunu tanıyan, devletin istikbalini bilen, hükümdarların hayatını tasvir eden eserleri oku-

muş olan, hayat tecrübeleri bulunan bir vezir vermek istikametine yönelmiştir. Öyle ki, o bizi iyi işlere sevketsin. Tanrının hoşuna gidecek, geçici şöhret ve ebedî mükâfata ulaştıracak olana teşvik eden iyi yolları göstereceksin. Raiyet'in durumu hakkında hakikati bize ulaştırırsın, bize müslümanların hakkında bilgi versin; bütün bu hallerde bizim ne emretmemiz gerektiğini söyleyin ve göstereceksin, önümüze koysun. Emrettiğimiz bütün bu hususlarda sözüne itimat etmek zorundayız".

Dr. Horst bundan sonra vezirin lâkapları üzerinde durmaktadır. Kaynaklarda bu makamı işgal edenleri göstermek üzere vezir kelimesinden başka, *şadr* (kelime manası "göğüs"; mecâzi manası: "baş"), "*destur*" ("*nizâm*") ve *hace-yi buzurg* ("büyük üstad") kelimeleri de geçer. Vezirin lâkapları mevkiinin yüksekliğine uygun olarak pek çoktur.

Dr. Horst Sancar zamanına ait adı geçen vesikadan aldığı lâkapları sıralamaktadır: *Sâhib-i ecell-i mü'eyyed-i manşûr-i mużaffer, mecdü'l-mille ve'd-dîn, Şadrü'l islâm ve'l-müslimîn, Nizâmü'l-mülk ves-selâtin, Kıvâü'l-mülk ve 'l-mille, safî el -imâm ve mecdü'l-enâm, seyyidü'l-vüzerâ fi'l-âlemîn, hace-yi buzurg*.

Sözü vezirlerin milliyetine nakleden Dr. Horst, onların hemen münhasıran gayri Türklerden, yani İranlı veya Arablardan olduklarını ve yerli memurlar muhitinden çıktıklarını tekrar etmekte ve 1122-1134 yılları arasında Sancar'ın vezirliğini yapmış olan Mehmed b. Süleyman Kâşgâri Yagan (veya Togan veya Togar) beyin bir istisna teşkil ettiğini kaydetmektedir.

Vezirlik, ekseriya ailede irsî idi. Bir vezir ne kadar mühim ve meşhur ise, irsiyet de o kadar fazla olurdu. Dr. Horst, bu hususta yine meşhur Nizâmü'l-mülk'ü misâl olarak almaktadır. Halefleri arasında üç nesilde sekiz tane kendi soyundan vezir geldi. Bunlardan beş tanesi oğulları idi.

Kimlerin vezir oldukları meselesine gelince Dr. Horst, Lambton'a dayanarak, ekseriya sivil teşkilâtta diğer memurların vezirliğe geçtiklerini söylemektedir. Dr. Horst, Tekiş zamanına ait bir vesikaya istinaden bir maliye memuru (*müstevfi*)nin bir şehzadenin vezirliğine tayin edildiğini, Sancar zamanında da vezirlik yapmış olan Nâsıru'd-dîn Ebü'l-kaşım Mervezî'nin (1127-1132) daha önce Münşî (*şâhib-i divân-ı inşâ*) olduğunu misâl olarak vermektedir.

Vezirlerin memuriyet müddetlerinin muhtelif uzunlukta oldukları ve bu hususta bir kaide bulunmadığı yolunda Dr. Horst'un ifadesini anlamak güçtür. Hiç ileri sürülmemiş saymak daha yerinde olur sanırız. Zira vezirlik-

lere muayyen bir müddet için tayinler yapıldığına dair başka çağlarda ve başka devletlerde hiç bir misâle dahip değiliz. Dr. Horst, vezirlik zamanının uzunluğu veya kısalığı hakkında şu misâlleri vermektedir:

Nizâmü'l-mülk, takriben 30 yıl boyunca Büyük Selçuklu imparatorları'ndan Alp Arslan ile Melik Şah'ın vezirliğini yapmıştır. Buna mukabil, Melik Şah oğlu Mehmed Tapar, 13 yıllık saltanatı zamanında 6 vezir; Sancar ise 40 yıllık saltanatı zamanında 11 vezir istihdam etmiştir.

Dr. Horst bir vezire ödenen maaşın miktarı hakkında ancak Tekiş zamanına ait bir tek vesikada bilgi bulunduğuna dikkati çekmektedir. Bu vesikaya göre, vezir maaş ve masraf tazminatı olarak her halde yılda divân vergilerinden “şu kadar bin dinar” tahsisat (*mersûm*) alır. Bundan başka gösterdikleri faaliyetin karşılığı olarak vezirlere diğer memurlar gibi, *iktâ* da tevcih edilebilirdi.

Vezirin çalışma yeri *divân-ı vezâret*'dir. Sevk ve idare edici olarak kendisinden başka faaliyet gösteren memur kendi vekilidir (Arab.: *nâib*; cemi: : *nüvvâb*; Fars.: *nâibân*).

Nâib teriminin mânâsı üzerinde duran Dr. Horst, ilk manasının temsilci ve mümessil olduğunu kaydediyor. Cemi halinde ise mesai arkadaşları, mâdunlar manasına geldiğini belirtiyor. Meselâ vezir bazı vezifeleri, “temsilcileri”ne, *nüvvâb* veya *nâibân*'na havale ederse, bu taktirde şüphesiz vezir vekili (*vezir nâibi*) kastedilemez; bilâkis, emrinde bulunanlar kastedilmiş olur. Vezir nâibi hükümdar tarafından bir menşûr ile tayin edilir. Bir tane vezir nâibinin mevcut olduğu görünüyor. Bu da üstü olan vezir gibi bütün vazifelerde selâhiyet sahibi idi. Bu memuriyete ekseriya *şâhib-i divân-ı inşâ ve tuğrâ* tayin edilirdi. Bu makam sahibine vezirin yokluğunda muntazaman “sultanın veziri” gözü ile bakılıyordu.

Divân-ı vezâret'te, *nüvvâb-ı divân-ı vezâret*'ten başka vezirlik kâtipleri (hususiyile vezirlerin emirlerini yazanlar: *muḥarrirân-ı huḫûḫ-ı vezâret*) ve memurlar (*gumâstegân*) zikredilebilir. Vezirlik divanında hizmet eden yüksek bir memur (*'umde-yi şudûr-ı vezâret ve 'udde-yi manşab-ı niyâbet*) büyük bir âlim olduğu için cedadı gibi İsfahan'da bir medrese'ye *müderriis* olarak tayin edildi ³².

³² Dr. Horst, bu bilgiyi, esas itibariyle vezir tayinine dair Alp Arslan'a ait bir vesika (bk. *Ev.*, vr. 2 b vd) ya; Sancar'a ait üç vesika (bk. *At.*, s. 48 vdd; *Ahk.*, vr. 31 a vd.; vr. 37b vdd) ya; Tekiş'e ait iki vesika (bk. *Tev.*, s. 75 vdd; s. 78 vdd) ya; Cıyasü'd-dîn Pırşâh'a ait bir vesika (Ves. vr. 91a vdd) ya dayanarak vermiştir.

Divân-ı a^lâ (En yüksek divân) (S. 30)

Devlet idaresinin en yüksek organı *divân-ı a^lâ* olup, sevk ve idare edeni de vezirdir. *Divân-ı a^lâ*'nın içinde, aşağıda ayrı ayrı bahis konusu edilecek olan idarenin bütün kolları birleşmiştir.

Şer'i ve örfî işlere bakan iki yüksek mahkemenin bu divân'ın dışında kaldığı görünüyor. Dr. Horst'a göre eyalet idaresi organları, Melik olan prenslerin vezirleri, belki eyalet vezirleri, divân-ı al'â'nın emrindedir.

Divân-ı İnşâ, Divân-ı Tuğra (s. 31-36)

Bu divan, devletin hariçte ve dahilde bütün yazılı muhaberesinin idaresi ve vesikaların hazırlanmasıyla görevlidir ve *eldeki* vesikalarda *divân-ı inşâ* veya *divân-ı tuğrâ* adıyla geçer. Bu divan'ın başında bazan *münşî-yi memâlik* ünvanını taşıyan bir kimse bulunur. Vesikalarda ise yalnız *tuğrâ'i* kelimesi geçer. Memuriyetin adı da aynıdır. Bir vesikada *tuğrâ'i* mahlasını taşıyan, akraba veya ecdadı bu memuriyette bulunan bir devlet adamı, *vekil-i der'liğe* tâyin edilir. Bu münşeat mecmuasının müellifi olan meşhur Müntecübü'd-din Bedî, Sancar zamanında hem *divân-ı inşâ* reisi, hem de *müşrif-i memalik* (tam adıyla *sâhib-i divân-ı işrâf-i memâlik*) idi. Yukarıda işaret edildiği gibi, *divân-ı inşâ*'nın başında bulunan devlet adamı ekseriya vezirin vekili (nâibi) dir.

İnşa divanı sahibi, üslub üstadı olmak zorunda idi. Çünkü Dr. Horst'un da haklı olarak belirttiği gibi, devlet yazılarının telifinde edebî şekil mükemmelliğine pek kıymet veriliyordu. Bu makamda bulunanlar arasında Dr. Horst'un bahis konusu ettiğimiz bu eserinde kullanılmış bir çok vesikalarn müellifi Reşîdü'd-dîn Vâtvât gibi yüksek şâirler de bulunuyordu.

Tuğrâi, başında bulunduğu divan işlerinin yürütülmesinden mes'uldür. O, divandan çıkan her emirname (*misâl*)yi, her mektup (*kitab*)u ve her muhabere (*hitâb*)yi son derece itinalı bir şekilde kontrol eder. Her yazı, tam tarihi ile bir deftere kaydedilir ve bu defter muhafaza edilir.

Münşeat mecmuaları'nda büyük sayıda yer alan mektuplar, fetihnameler ve siyasî muhabereleer umumiyetle muayyen bir şekil dahilinde kaleme alınmadıkları halde, tâyin menşurları asırlar boyunca ehemmiyetli tarzda değişmeyen az veya çok yeknasak bir şekle bağlıdır.

Dr. Horst, bundan sonra Selçuklular ve Hârezmşâhlar devrine ait elde mevcut vesikaları *Diplomatik (vesikalar ilmi)* bakımından ele alıp işlemektedir. Bu cihet üzerine ayrıca duracağız.

Buradan vesikaların adlarına geçen Dr. Horst, bunların *misâl* (emir-name), nadiren de *menşûr* adlarını taşıdıklarını söylüyor. Ona göre, bu iki kelime aynı manaya gelmektedir. Çünkü bu vesikada kelime bir defa *misâl*, diğer bir defa da *menşûr* olarak geçmektedir.

Vesikaların kaleme alındığı dil Farsça'dır. Arapça konuşulan dil sahasındaki memurlara gönderilen vesikalar istisna teşkil ederler.

Vesikalarda daima *tevki'*, başka yerlerde ise ekseriya *tuğrâ* denen bir sembol veya işaret bulunur: *İktâ* ancak *Sultan*'ın emr (*fermân*)i ve *tevki'*i ile olur. *Râiyet*, *Sultan*'ın *tevki'*i, tasvib (*pervâne*)i, emirler (*emsile*)'i, (Maliye işlerinde) divan berâtları (*berevât-ı divânî*) olmaksızın bir şey yapmazlar.

Tuğrâ meselesinde vesikalar dışındaki kaynaklara baş vuran Dr. Horst büyük Selçuklu sultanları zamanında bu işaretin vesikanın başında bulunduğunu, ok ve yay şeklinde olduğunu, altında sultanın ünvanı bulunduğunu, *Tuğrul Bey*'in *tevki'*inin *çomak* şeklinde olduğunu, bu işaretlerin basılan paralarda da görüldüğünü bildirmektedir. Bundan başka *Tuğrâ* bir kaynakta *tevki*, diğer bir kaynakta *tuğrâ ve tevki* adı verilen işaretleri de ihtiva eder: *Tuğrul Bey*'inki, *i'timâdi 'ala'llâh* (itimadım Tanrıyadır); *Alp Arslan*'inki, *yensuru'allah* (Tanrı yardım eder); *Melikşâh*'inki ve *Berkiyaruk*'inki *Tuğrul Bey*'inki gibi; *Mehmed Tapar*'inki, *İsta'antu bi'llâh* (Tanrıdan yardım istedim); *Sancar*'inki, *tevekkeltü'ala'llâh* (Tanrıya tevekkül ettim) idi.

Hârezmşâh Alâu'd-dîn Mehmed'in *Tuğrası*'nda, *Abbâsiler* için kullanılan, daha sonra *Safeviler* (1502-1736) için câri olan *Zillu'llâh fi'l-'arz* (Tanrı'nın yer yüzünde gölgesi) ünvanı bulunmaktadır. *Hârezmşâh Celâlü'd-dîn*, *Berkiyaruk* gibi *i'timâdi 'ala'llâhi* (itimadım Tanrıyadır) işaretini almıştı. *Hârezmşâh Tekiş*'in karısı *Türkân Hatun*'un *tuğrâsı ismetu'd-dünyâ ve' d-dîn ulug Türkân, meliketu nisâ'l-âlemin* (Dünya ve dinin himayesi, dünya kadınlarının melikesi ulu *Türkân*) idi.

Tuğrâ kelimesi vesikalarda tek başına değil *divân-ı tuğrâ* şeklinde terkip halinde geçer. *Tuğrâ'i* iştikakı ise hem memuriyeti, hem de bu memuriyeti elinde tutan devlet adamını gösterir. Başlangıçta *Tuğrâ'i*'nin vazifesi sadece *tuğra* çekmekti. *Tuğrul Bey* zamanında bu memuriyetin başında *Türk* soyundan genç bir emir bulunuyordu: *Nizamü'l-mülk*'ün vezirlik zamanından itibaren bu vazifeye İranlı bir memur tayin edildi ve *divân-ı tuğrâ; divân-ı inşâ* ile birleştirildi. Divan için her ikisi de zikredilir.

Dr. Horst'a göre emirnameler (*emşile*)de *tevki* ile birlikte veya onun yerine mühür de tatbik edilip edilmediği hususunda vesikalardan bir neticeye varılamamaktadır. *Tevki*, mühür manasına da gelir. Fakat *tevki*'in *tuğra*' ile aynı olduğunu edebî kaynaklardaki bilgiler göstermektedir. Mühürler başka şahıslarla ilgili olarak zikredilir. Yeni tayin edilen bir Valiye bir sultanlık mühürü (*hâtem-i hâşş*) verilirdi. Kadı da bir mühür taşırdı. Hazi-neler mühürle mühürlenirdi³³.

Divân-ı istîfâ-yı Memâlik (s. 36-38)

İstîfâ divânı, *divân-ı a'lâ*'nın -mâlî işlerle uğraşan-ilk dairesidir. Bu divân'ın başında *mütevfi-yi (küll-i) memâlik* bulunur. *Mütevfi*, impa-ratorluğun bütün maliye memurlarının üstüdür. Buna saltanat divanı (*dî-*

³³ Dr. Horst, *divân-ı inşâ*, *divân-ı tuğrâ* hakkında verdiği bu bilgiyi esas itibariyle vezir tayinine dair Sancar'a ait bir vesikaya (bk. *At.* s. 48 vdd); *Gıyasü'd-din Pîrşâh*'a ait bir vesikaya (bk. *Ves.*, br. 91a vdd);

Tuğrâi tayinine dair *Tuğrul Şah*'a ait bir vesikaya (bk. *Ahk.*, vr. 3a vdd);

Mütevfi-yi memâlik tayinine dair *Atsız*'a ait bir vesikaya (bk. *Ahk.*, vr. 130 a vdd; nşr. *Tûysirkânî* s. 78 vdd);

Vekîl-i der tayinine dair *Tekiş'e* ait bir vesikaya (bk. *Ahk.* vr. 42 b vdd); *Gıyasü'd-din Pîrşâh*'a ait bir vesikaya bak. *Ves.* vr. 48 b, 49 b, vr. 58 a vdd vr 104 b vdd);

Vali tayinine dair *Sancar*'a ait dört vesikaya (bk. *At.*, s. 30 vdi s. 67 vdd; s. 69 vdd, 74 vdd);

İl Arslan'a ait bir vesikaya (bk. *Ahk.* vr. 18 a vdd);

Kadı tayinine dair Alp Arslan'a ait bir vesikaya (*Ev.* 4a vdd); *Sancar*'a ait iki vesikaya (bak. *At.* s. 57 vd; akk., vr. 115 vdd); *Atsız* veya Alp Arslan'a ait bir vesikaya (bk. *Ar.* vr. 17 b);

İl Arslan'a ait bir vesikaya (bk. *Ahk.* vr. 79 a vdd);

Reis tayinine dair *Tekiş'e* ait bir vesikaya (bk. *Tev.*, s. 122 vdd);

Eyâlet veziri tayinine dair *Gıyasü'd-din Pîrşâh*'a ait (bk. *Ves.* vr. 74 a vdd ve 110 vdd).

Eyâlet mütevfisi tayinine dair *Sancar*'a ait bir vesikaya (bk. *At.*, 46 vdd; *İkbâl*, *Vizaret*, s. 28);

Âmil tayinine dair meçhul bir hükümdara ait bir vesikaya (bk. *Res.* vr. 95 b);

Muhtesib tayinine dair *Atsız* veya İl Arslan'a ait bir vesikaya (bk. *At.* vr. 18 b vd);

İkta tevcihine dair *Sancar*'a ait bir vesikaya (bk. at., s. 84); *Tekiş'e* ait iki vesikaya (bk. *Tev.*, s. 90 vdd; s. 95 vdd);

Siyasî memuriyetlere dair *Celâlü'd-din Mengüberti'ye* ait bir vesikaya (bk. ks, s. 240 vdd);

Evkaf'a dair *Atsız* veya İl Arslan'a ait bir vesikaya (bk. *Ar.*, vr. 16 vdd); *Tekiş'e* ait iki vesikaya (bk. *Tev.* s. 46 vdd; 115 vdd);

Taktir ve tavsiyeye dair *Sancar*'a ait bir vesikaya (bk. *Ahk.* vr. 40 a vd); meçhul bir hükümdara ait bir vesikaya (bk. *Res.* vr. 96 b dv) dayanarak vermektedir.

vân-ı hâşş veya *hâzret*) nin maliye işlerine bakan kısmının mensupları da dahildir. Kendisinin, her memur gibi, bir vekili vardır. Bir yerde adı *kaim-makam* olarak geçen bu memuru bizzat kendisi tayin eder. *İstifâ divanı*'nda hizmet eden diğer memurlardan sadece defter kâtipleri (*ehl-i cerâid ve defâtir*) ni biliyoruz.

Vesikalarda *müstevfi-yi memâlik*'e devletin bütün şehir ve eyaletlerine mümessiller göndermesi veya her eyalete *nâibler* (*nüvvâb*), ve memurlar (*gumâş-tegân*) koyması emredilmişse, bununla şüphesiz eyalet ve bölge maliye divanı idarecileri ve memurları kastedilmiştir. Bu daha aşağı kademelerdeki malî organlar, *müstevfi-yi memâlik*'e devletin bütün vergi işleri hakkında bilgi vermek zorundaydılar. Maliye Müfettişleri (*mutaşarrifân*) ve memurlar (*mutaşaddiyân*) kendisine yazılı bilgi (*raķam*) verirlerdi. Divan vergilerini toplamağa selâhiyetli maliye müfettişi (*mutaşarrıf-ı emvâl-i divânî*) ona hesap verirdi. *Müstevfi-yi memâlik*, ihmalcî tahsildar (*muhaşşıl*)ı cezalandırır ve *âmiller* (*ummâl*)ı, bakiye kalan divân vergilerinden dolayı mes'ul tutardı; yani her halde bazı, bilhassa zarurî hallerde *müstevfi-yi memâlik* bölge idaresinin en alt organlarıyla ve *âmillerle* bizzat ilgilenir ve gerekirse müdahale ederdi. *Müstevfi-yi memâlik*'in, raiyete karşı umumi vazifeleri, memuriyetiyle mütenasip olarak hususî bir ehemmiyet taşır. O, raiyetin durumunu islah eder, hakları ve mükellefiyetleri seyyanen taksim eder, raiyetin vergi iltizam muameleleri (*muamelât*) ile sevk ve idare eden muhitler (*ru'ât*) arasındaki münasebetin adilâne olmasını temin eder, yeni vergiler koymaz, fakat haklı taleplerde hiç ihmal göstermez.

Müstevfi-yi memâlik, vergi toplanması hususunda ve vergilerin devletin ve sarayın diğer gelirlerinin idare ve kullanılmasıyla ilgili bütün işlerde selâhiyetli idi. Ona her zaman devletin malî durumu, gelir ve gider seviyesi, bilhassa divânın gelir ve gider seviyesi hakkında bilgi verilmesi mecburidir (divan tabiri ile burada her halde *divân-ı a'lâ* kastedilmiş olmalıdır).

O, bu hususta devlet bütçesinin müsbet bilançosu için gayret göstermek zorunda idi. Bütün gelir ve giderler hakkında defter tutulur, giren ve çıkanlar yazı ile tesbit edilir. Bu maksatla listeler (*cerâid*) ve defterler tutulurdu. Bunların bilhassa *kavânin* gibi carî olan hususlarda tutulması zarurî idi. *Müstevfi-yi memâlik*, vergileri tabiatıyla selâhiyetli *âmiller* vasıtasıyla tahsil eder, bu vergilerin mikdarı "eskidenberi" tesbit edilmiş kanunlar ve defterlerle eski örneklerle göre tayin edilebilirdi. Bunlardan kimse ayrılmazdı.

Vergilerin bir kısmı *divân-ı istifâ-yı memâlik*'te listeler (*cerâid*) e kaydeden vergi iltizam mukaveleleri (*muamelât*) ne istinaden, mültezimler

(*eşhâb-ı havalât*) vasıtasıyla tahsil edilirdi. Mültezimler, vergi iltizam mukavelelerinden gelen vergilerin hesabını *mütevfi-yi memâlik*'e vermek zorundadırlar.

Bütün yazılar (*hatt*), *mütevfi-yi memâlik* tarafından kendi el yazısı ile imzalanır (veya mühür, nişan ile) damgalanır.

Hazineler (*hazâin*) de onun idaresi altındadır. O, hazinelerde bulunan para miktarı (*mikdâr-ı defâin-i hazâ'in*)ı kontrol eder ve onları rehin (*istiğrâk*) den korur.

Vergilerin tahsili gibi maaşların muhtelif şahıslara ödenmesi de *mütevfi-yi memâlik*'in selâhiyeti dahilindedir. Keza malî bakımdan *iktâ* sistemi de onun emrindedir. O, yalnız bu maaşların miktarını ve ödeme müddetlerini kontrol ve kaydetmekle, düzenli olarak ve zamanında ödeme yapılmasına itina göstermekle kalmaz aynı zamanda bunları gayri kanuni iddialardan korur ve gerekirse ödemekten iğtinap etmek ve hak sahibi olmıyanları listeler (*cerâid*) den silmek selâhiyetine sahiptir. İhtiyaç halinde kullanılmak üzere, bir miktar parayı elinde bulundurur. Bundan saray hizmetkârları (*bendegân, hidmetkârân*)nın maaşlarını öder. Bir vesikada onların gelirlerinin yükseltilmesi talimatı verilmiştir. *Mütevfi-yi memâlik*'e ödeme, maaş ve tahsisat (*mersûm ve rusûm-ı istifâ*) şeklinde olur veya maaş yerine 5000 dinar kıymetinde bir *iktâ* ve buna tekabül eden *-divân-ı arz*'in tayin edeceği- hububat (*galle*) alır.³⁴

Divân-ı işrâf-ı memâlik (s. 38-39)

Divân-ı istifâ-yı memâlik'in yanında, onu kontrol etmek üzere, *Divân-ı a'lâ*'nın malî kısmının bu adda ikinci bir vekâleti vardır. Bu divan için hiç bir vesika yoktur. Yalnız eyâlet idaresi ve bölge idaresi için elimizde vesika vardır. Bu vesikalardan, bu makamın, *divân-ı istifâ-yı memâlik*'e benzer şekilde *divân-ı işrâf-ı memâlik* adını taşıdığı çıkarılabilir. Buna uygun olarak bu divan'ın başında bulunan zatın, *müşrif-i memâlik* ünvanını taşıması gerekir. Sancar zamanına ait bir vesikadan *müşrif-i memâlik*'in aynı zamanda *divân-ı inşâ*'nın başında bulunduğu sabittir.

Divân-ı işrâf-ı memâlik'in vazifesi, devletin malî idaresini en yüksek seviyede kontroldür. Bu idareye gelirlerinin sarfı hususu da taallûk eder. En yüksek makam olmak itibariyle eyalet *divân-ı işrâf*'ları buna bilgi verirler.

³⁴ Dr. Horst, bu bilgiyi, *mütevfi-yi memâlik* tayinine dair Atsız'a ait bir (bk. *Ahk.*, vr. 130 a vdd; nşr. *Tüysirkânî*, s. 78 vdd); II Arslan'a ait bir; Gıyâsü'd-dîn Pırşâh'a ait iki vesika (*Ves.*, vr. 11 b vdd; vr. 41 a vdd) ya dayanarak vermektedir.

Divân-ı nazâr-ı memâlik (s. 39).

Divân-ı a'lâ'nın mali işlere bakan bir üçüncü divan'ı da budur. *Divân-ı nazâr-ı memâlik* için sadece bir vesikada zikredilir. Vazifeleri hakkında hiç bir bilgi verilmez.

Bu divanın başında bulunan zatın, diğer divanlar'ın başında bulunanlara müşabih olarak, *nâzir-ı memâlik* adını taşıması icabeder.

Divân-ı 'Arz (s. 39-41)

Divân-ı 'arz, veya arapça *divânü'l-ceyş* ordunun umumî idaresine selâhiyetlidir. Bu divanın başında bulunan devlet adamına, *şahib-i divân-ı 'arz* denir. Bütün devlet için bir *divân-ı 'arz* vardır. Bir yerde *divân-ı 'ârz der cümle-yi memâlik* adıyla geçer. Bundan başka belki de eyaletlerde daha aşağı kademelerden divanlar da vardır. Muhtelif rütbede askerî şahısların iktâ'larını, her türlü gelirlerini ve maaşlarını idare, birliklerin ve teçhizatının kayıt ve kontrolü *divân-ı 'arz*'in vazifesidir.

Divân-ı 'arz her rütbeden askerlerin tahsisatını, tesbit edilmiş müddeti içinde, tesbit edilmiş miktardaki maaşı (*vazife*) öder. *Mazideki* cereyanını, ahenksizlikleri bertaraf etmek maksadiyle (*divân-ı istifâ*'ya) bildirmek zorundadır. *Divân-ı 'arz*, umumiyetle bütün askerî şahıslara kendisine tahsis edilmiş para (*hukuk*) yı öder ve melikler (*mülûk*) in, emirlerin, birlik kumandanları (*ser-haylân*)nın ve ordu kumandanları (*siphesâlârân*)nın, alt kumandanlar (*hayl-tâşân*) a tespit edilmiş miktardaki maaş (*vazife*)larını ödemelerinden sonra da, her halde bunların astları olan askerlere paralarının ödenmesinden mes'uldür. Diğer taraftan, askerî sınıf mensuplarının, divân nezdindeki iktâ ve maaş (*mevâcib*, *mersûmât*, *erzâk*, *cerâyât*) talepleri ancak *divân-ı 'arz*'in malûmatı dahilinde yapılır ve yine ancak bu divan'ın talimatı (*berât*) ve vesika (*pervâne*) sı ile alınır.

İktâlar (*İktâ'ât*)ın idaresi de *divân-ı 'arz*'in selâhiyetli dahilindedir. Fakat bu divan iktâlara sahip olamaz veya müstakil kararlar alamaz. Maaş (*vazife*) hakkında olduğu gibi, mazide geçmiş düzensizlikleri divân'a bildirmek zorundadır. Bunu her halde diğer maaş ve ücretler için de kabul etmek gerekir. Divân düzensizliklerin izalesi için emir verir veya teşebbüse geçer. Bir iktâ'nın miktarı da *divân-ı 'arz* tarafından değil, daha yüksek bir makam, mutad olarak bizzat hükümdar tarafından tayin edilir. Böylece bir *müstevfi-yi memâlik* 5000 altın dinar değerinde tazminat ve buna tekabül eden miktarda hububat (*galle*) alır. Bu meblâğ, *müstevfi-yi memâlik* askerî sınıf-

tan olmamakla beraber *divân-ı 'arz* tarafından deftere kaydedilir. Zira yalnız askerî personelin maaşları *divân-ı 'arz*'da, diğer memurların maaşları da selâhiyetli divanlarda işlem görür. Bunda en yüksek makam *divân-ı istifâ-yı memâlik*'tir. *Müstevfi'nin* maaşının *divân-ı 'arz*'da deftere kaydedilmesi şöyle izah edilebilir: *Müstevfi*'ye bu meblâğ doğrudan doğruya ödenmez; bilâkis o bunu bir *iktâ*'dan alır. Dr. Horst, bundan şu neticeye varmaktadır: Mülkü veya *iktâ*'ı kim alırsa alsın, sahibinin veya alıcısının sivil memur ve askerî personel olmasını dikkate almaksızın bütün *iktâ*'lar, *divân-ı 'arz* tarafından idare edilir. Bu *divân* meblâğın miktarı -burada 5000 dinar- tesbit edildikten sonra *iktâ*'ı teşkil edecek olan mahalleri de seçer. Böylece *iktâ* sahibi bu yerlerden kendisine tahsis edilen meblâğı alabilir. Bundan başka savaş yapmak mükellefiyetinde olan şahısların iş görme kabiliyeti hakkında *divân-ı 'arz*'a bilgi verilmesi mecburidir. Bu şahıslardan *iktâ* sahipleri (*iktâ-dârân*), (*icrâh-örân*) ve birlik kumandanları (*haylâtâşân*) zikredilir. *Divân-ı 'arz* *iktâ*ların ne kadar olduğu, bunlardan elde edilen gelirleri, yani maaşlarının neye baliğ olduğu hususunda defter tutar ve bunun için ne gibi işler yapmak zorunda olduklarını tesbit ve kontrol eder. Bu kayıt ve kontrolün dikkatli bir şekilde icrası, muayyen zamanlarda vukubulan resmi geçitler (*istirâz, 'arz-ı leşker*) de, son derece ehemmiyet kazanır. Çünkü münferit askerî sınıf mensuplarının, birliklerin görünüş ve teçizat bakımından mükellefiyetlerini tatmin edici şekilde yerine getirip getirmediikleri tesbit edilir.

Divân-ı 'arz'ın başında bulunan devlet adamı, faaliyetinin karşılığı olarak, vesika'da *mersûm, ma'îşet* ve *in'âm* denen muayyen bir meblâğ alır. Bu üç türlü tazminat *divân*, yani *divân-ı 'arz* tarafından teferruatıyla tesbit ve kaydedilir. Fakat *'arız* bunları nakden almaz; bir *iktâ*'dan alır. Her ne kadar vesikada bir *iktâ* tevcihinden açıkça bahsedilmiyorsa da, bu *iktâ*ın -bununla *mevâzi-i ma'îşet* kastedilmiştir-aynı zamanda ona tevcih edilmiştir.

Bu *iktâ*'da ikamet eden *raiyyet, mâl-i mu'amele* ve *hukûk-ı muhta'âne*'yi *iktâ* sahibi olan *'arız*'ın memurlarına götürür. Fakat bu gelirler kâfi gelmediği için ona kendi memleketi olan Nişabur'da Hôf sahasının *reis*'liği ek olarak verilmiştir. O bunun için (bu memuriyet için) mutâd olan *mersûm* ve *merâfîk*'i alır³⁵.

Ordu (S. 41-43)

Elde bulunan *münşaat mecmuaları*'nda askerî memuriyetlere tayini bahis konusu eden vesika yoktur. Bunun sebebi askerî işlerin umumiyetle

³⁵ Dr. Horst, bu bilgiyi *'arız* tayinine dair Gıyasü'd-dîn Pîrşâh divanından çıkma bir tek vesikaya (bk. ves., vr. 43 bdd) dayanarak vermektedir.

idareden geçmemesindedir. Askeri birliklerin heyeti unumiyesi iki büyük kategoriye ayrılır: 1) Hükümdarın daimi ordusu. Bu orduya ^casker adı verilir 2) Mahallî (*territoriale*) ihtiyatlar. Bunlar, emirlerin, meliklerin ve valilerin hususî ordularından mürekkep olup, *cund* adını taşırlardı. Bu iki terim (^casker ve *cund*) vesikalarda geçmez ve silâhlı kuvvetlerin daimî ve mahallî ordu diye tefriki tesbit edilemiyor.

Silâhlı kuvvetlere *müselliha*, (daimî ?) orduya ise *leşker* denir. Silâhlı kuvvetler mensupları, görünüşe göre, rütbe farkı dikkate alınmaksızın, *ehl-i silâh*, *leşkeriyân*, *sipahiyân*, *ecnâd* ve *mütecennide* adlarını taşıyorlardı. Son iki terim, etimoloji bakımından *cund* ile ilgilidir. Bunlar belki de mahallî kıt'alarla münasebatdardır. *Hayl* (cemi: *huyûl*), süvari birlikleri ve atlı kabilelerdir.

Gulam kelimesi (cemi *gilmân* veya *gülâmân*), köle (askerler) i demektir. Muhtelif hallerde anlaşılması güç olan kelime *haşem*'dir. "*Maiyet*" manasına gelir. Çok geçen *haşem* ve *hadem* teriminin "*askerî ve sivil hizmetkârlar*" manasına geldiği görünüyor. İki vesikada geçen *haşem* kelimesini "*kabileler*", diğer vesikalarda ise "*leşkeriyân*" ve "*mütecennide*"nin aksine "*askerî maiyet*" olarak tercüme etmek daha uygun düşüyor.

Bir ordunun sahibi olan hükümdar, melik, vali vs. onun o esnadaki baş kumandanıdır. Bunların emrinde muhtelif subaylar vardır. Bu subayların rütbelerini sıralamak pek mümkün olmuyor. Orduyu sevk ve idare eden generaller, görünüşe göre *emîr-i isfehşâlâr* ve bununla belki de aynı rütbede bulunan *isfehşâlâr* veya *sipehsâlârdırlar*. Bunlardan daha aşağıdaki kumandanlar, *muqaddemân*, *sâlârân*, *serheng* ve *suari* kumandanları olan *serhaylân* ve *hayltâşân*'dırlar.

Ordu teftişi (^carz veya *isti'râz*) *dîvân-ı arz*'ın yardımıyla baş kumandan vasıtasıyla yapılır. Bu esnada ordu mensupları, ad, soy, tevcih (*ithaf* ?), *ikta'a* göre kaydedilir.

Hassa ordusunun özel bir kadısı (*kâzi-yı haşem ve leşker-i hazret*) vardır. Bu kadı devlet vakıf tesisleri (*evkâf-ı memâlik*)ni de idare eder ³⁶.

³⁶ Dr. Horst bu bilgiyi, *melik* tayinine dair Gıyâsü'd-din Pîrşâh'a ait iki vesikaya (bk. *Ves.*, vr. 95 b vdd; vr. 136 a vdd;)

Vezir tayinine dair Alp Arslan'a ait bir vesikaya (bk. *Ev. vr.* 2 b vd); Sancar'a ait iki vesikaya (bk. *At.*, s. 16 48 vdd; *Ahk.*; vr. 37 b vdd); Gıyâsü'd-din Pîrşâh'a ait bir vesikaya (bk. *Ves.* vr. 91 a vdd);

Vali tayinine dair Sancar'a ait üç vesikaya (bk. *At.*, s. 74 vdd; 30 vdd; 67 vdd); Rüknü'd-din Mahmud'a ait bir vesikaya (bk. *At.*, s. 42 vdd); İl Arslan'a ait bir vesikaya (*Ahk.* vr. 1 a vdd);

Posta ve Haber Alma Sistemi (s. 43)

Devlet posta ve haber alma hizmeti (*berid*), Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarında pek iyi bilinen, diğer bazıları gibi ilk halifeler tarafından bunlardan alınan bir müessese idi. İlk Abbâsî Halifeleri *berid*'i mükemmelleştirdiler ve devleti, posta istasyonları ağı ile kapladılar. Posta hizmeti esas itibariyle devlete ait işlere mahsustu. Merkezî hükûmetten ve merkezî hükûmete resmî yazıların gönderilmesi, eyaletlerin durumu, *raiyet*'in devlete karşı tutumu, hükûmetin en yüksek mevkilerinde bulunanlara kadar, memurların davranışları hakkında mümkün olan bütün malûmatın gizlice toplanması bu meyandadır.

Dr. Horst bundan sonra posta ve haber alma sisteminin, 11. asırda önemini kaybettiğini, Selçukluların hakimiyet sahalarında bu müesseseyi tamamiyle kaldırdıklarını, bunun yerine gerektiği zaman hususî kuryeler ve ajanlar, bâzan da güvercin kullandıklarını belirtmektedir.

EYALET İDARESİ (S. 43-53)

Devletin İdarî bakımdan Taksimi (s. 43-45)

Devlet çok muhtelif çapta eyaletler (*vilayet*) e taksim edilmişti. Eldeki vesikalara göre, eyalet taksimatı hakkında tam bir fikir vermek mümkün değildir. Bir defa eyaletler zikredilmiyor. Diğer taraftan esas itibariyle asırlarca aynı kalmış eyalet taksimi zamanla öyle değiştiriliyordu ki, bazan müteaddit eyaletler birleştiriliyor, bazan da münferit eyaletler tekrar bir kaç eyalete bölünüyordu. Bundan başka eyaletler sadece baş şehirlerinin adlarıyla de gösterilebilirler. Böylece Cibâl eyaleti yerine Rey; Horasan eyaleti yerine Merv konabiliyordu.

Vesikalarda geçen *Vilâyât* şunlardır:

Alp Arslan Zamanında:

Kuhistan (nevâhî ve havalisiyle)

¹ *Arız* tayinine dair *Gıyasü'd-dîn Pîrşâh*'a ait bir vesikaya (bk. *Ves.* vr. 43 vdd);

Kadı tayinine dair *Sancar*'a ait bir vesikaya (bk. *At.*, s. 58 vdd); *Tekiş*'e ait bir vesikaya (bk. *Tev.*, s. 56 vdd);

Şahne tayinine dair *Sancar*'a ait bir vesikaya (bk. *At.*, s. 80 vdd);

Reis tayinine dair *Sancar*'a ait bir vesikaya (bk. *At.*, s. 21 vdd);

Vakf'a dair *Sancar*'a ait bir vesikaya (bk. *At.*, s. 53 vdd); *Tekiş*'e ait bir vesikaya (bk. *Tev.*, s. 115 vdd) dayanarak vermiştir.

Sancar Zamanında :
 Gurgân/Çurcân (nevahisi ile),
 Mâzenderân,
 Rey,
 Belh (tevâbü ile)
 Merv,
 Tûş (tevâbü ile),
 Dihistân,

Atsiz Zamanında :

Nesâ,
 İl Arslan Zamanında :
 Ferâh (Sistan'da),
 Türkistan,
 Buhârâ,

Tekiş Zamanında :

Cend,
 Bercenlig kent (tevâbü ile),
 Çurcân,
 Dihistan,
 Hârezm,

Pîrşâh Zamanında :

Irâk (-ı 'Acem),
 Kirman (komşu Vilâyet ve tevâbü ile),

Dr. Horst'a göre, eyaletler az veya çok müstakil *melikler* (*mulûk*), *valiler* (*vulât*) veya *eyâlet vezirleri* (*vüzerâ*) (yalnız Hârezmşâhlar zamanında) tarafından idare edilirdi. *Melik* ve *vali* mefhumlarının hudutları vazih olarak çizilmemiştir. Öyle ki, şehzadeler ve müstakil hükümdarlar ekseriya vali olarak gösterilirler. Üstelik eyalet idaresi bakımından *melik* ile *vali* arasındaki farkı önemsiz sayan Dr. Horst bu sebeple iki memuriyeti valiler fashında bir arada ele alacağından bahsetmektedir.

Tâbilik yalnız şekli idise, bu taktirde meliklerin vesikaya istinaden tayinleri bizzat hükümdar vasıtasıyla olurdu. Nasıl ki, müstakil hükümdarlar da uzun zamandanberi kudretten mahrum halde bulunan halifelerden bir tayin menşuru alırlardı.

Fiilen hükmeden hükümdarın durumunun böyle hukuken tanınması bir vesikada geçer. Burada tâbilik görünüşü mahfuz kalmaktadır. *Kirman*

eyaleti "kudretli sultanın sevgili kardeşi"ne ayrılır. Bununla daha sonraki ilk Kirman Hükümdarı Kutlug Han, Burak Hâcib bahis konusu olabilir. Kutlug Han, bu eyaleti 1222-23 de ele geçirdi.

Bu vesikayı alan kimse hükümdâr ve kumandan olarak gösterilir. Adı Cuma Namazında hutbede ve kendi hakimiyet sahasında basılan paraların üzerinde zikredilir. Dr. Horst'a göre, bu, emirnameyi verenin hakimiyetinin sadece ismen olduğunun açık delilidir. Zaten vesikada daha önce geçen mücadelelerden ve hakimiyetin taksiminden söz ediliyor. Bu sahanın tevcihi, daha iyi ifadesiyle, terki sanki bir *iktâ* bahis mevzuu imiş gibi, nizam gereğince, *Divân-ı 'arz'*a kaydedilir. Emirname (*misâl*) de ve kısmen sadece hitabet kıymetine sahip olan şartlar *eşhâb'ı etrâf'a*, yani mahallî prenslere mütealliktir ve dikkate şayandır: *eşhâb-ı etrâf*, onun selâhiyet ve haklarına dokunmıyacaklardır. Ekserisi vergi tayini olan mütebaki tedbirler, hakimiyet tevcihi bakımından pek önemli değildir. Çünkü vergiler daha önceki hükümdara değil, yeni hâkimine ödenecektir. Dr. Horst vergi meselelerini aşağıda ayrıca ele almaktadır.

Bir vesikada bir *melik*'in Irak-ı 'Acem'e tayini geçmektedir. Tayin edilen Rüknu'd-dîn Mes'ud, *Mevlânâ, Sultanu's-şerî'a, imam* ünvanının da gösterdiği gibi, bir hukukçu ve din adamıdır. Birliklerinin başında kâfirlere karşı mücadeleye çıkmıştır. (Bununla her halde Cengiz Han Moğolları kastediliyor). Kendisinin şimdiye kadar ki memuriyetleri -kadılık (*kazâ*), hanefilerin reisliği (*riyâset-i eşhâb-ı imâm-ı a'zam*), hatiplik (*hitâbet*) ve baş şehir İsfahan *muhtesiblik* (*hisbet*) i ek olarak muhafaza eder. Emirnamede sayılan melikle ilgili vazifeler tamamiyle umumî mahiyettedir³⁷.

Dr. Horst'un devletin eyaletlere bölünmesi, buralara tayin edilen melikler'le valilerin statüleri hakkında verdiği bilgi, eserinin en zayıf bahsini teşkil etmektedir. Devletin yapısını iyi kavrayamamaktan ileri geldiği anlaşılan bu vuzuhsuzluğu, muhtelif bahislerde de görmekteyiz. Yazımızın başında da işaret ettiğimiz gibi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu bir devletler topluluğudur. Bu İmparatorluğun idarî teşkilâtını anhyabilmek için bu noktayı hiç hatırdan çıkarmamak lâzımdır. Mesele böyle or-

³⁷ Dr. Horst bu bilgiyi esas itibariyle *vali* tayinine dair Alp Arslan'a ait bir (bk. *Ev.*, vr. 3 a vd); Sancar'a ait yedi (bk. *At.*, s. 13 vdd; s. vdd; s. 30 vdd; s. 38 vdd; s. 67 vdd; 69 vdd; s. 74 vdd); Rüknu'd-dîn Mahmud'a ait bir (bk. *At.*, s. 42 vdd. 7; Atsız'a ait bir (bk. *Ahk.* vr. 57 a; nşr. Tûysirkân, s. 33 vdd) İl Arslan'a ait iki (bk. *Ahk.* br. 17 vdd; vr. 1 a vdd); Tekiş'e ait iki (bk. *Tev.* s. 13. vdd; s. 38 vdd);

Gıyasü'd-dîn Pîrşâh'a ait bir (bk. *Ves.*, vr. 78 a vdd) vesikaya dayanarak vermektedir.

taya konunca, İmparatorluğu meydana getiren muhtelif kategoriden vasal devletleri, Dr. Horst'un yaptığı gibi, eyalet idaresiyle birlikte ele almağa imkân olmayacağı kendiliğinden anlaşılır. Çünkü Büyük Selçuklu İmparatorluğu hakim olduğu ülkeleri, vasitasız veya vasıtalı olmak üzere başlıca iki şekilde idare ediyordu. Vasitasız hakim olunan sahalar, valiler; geri kalan ülkeler ise vasal hükümdarlar tarafından idare ediliyordu.

Merkezden tayin edilen bir memur olan *vali* ile muayyen vasallık şartlarını yerine getirdikten sonra *metbûu* hükümdarın menfaatlerine zarar vermemek kaydıyla iç ve dış işlerinde müstakil olan tâbi hükümdarları bir arada ele almağa imkân yoktur. Valilik merkezîyetçilik sistemi içerisine girer. Halbuki vasal devleti bu sistem içine sokmak kabil değildir³⁸.

Vali (s. 45-48)

Bir eyaletin vali olarak gösterilen hâkimleri hiç bir zaman daima devlet memurları değildirler. Memurlar yanında *Mâverâünnehr* Karahanlıları gibi, memleketin eski yerli hükümdarları; Hârezmşâh Tekiş'in en büyük oğlu Nâsıru'd-dîn Melikşâh'ın *Cend'e*, veya Gıyâsü'd-dîn Pırşâh'ın *Kirman*, *Kiş* ve *Mekran*'a tayini gibi hanedan mensupları da vardır.

Vali, tayin edildiği bölgede, hükümdar'ın vekilidir ve eyalet idaresinin bütün kollarında selâhiyetlidir. Vali hemen daima Türk soyundandır ve ekseriya tayininden önce ordu kumandanlığında bulunmuştur.

Bir valinin memuriyet vazifeleri arasında, bütün devlet ricalinde olduğu gibi bir islâm hükümdarının *raiyyet'i* hakkındaki mükellefiyetleri başta gelir: İlâhi emirlerin tatbiki, dinin kuvvetlendirilmesi, *raiyyet'e* karşı yumuşaklık ve adalet, refahın temini için gayret, sükûn ve nizamın muhafazası, yolların ve geçitlerin emniyetini temin, iyilerin himayesi, kötülerin cezalandırılması, zayıfların ve fakirlerin kuvvetlilere zenginlere karşı korunması, zâhitlere, seyyidlere, imâmlara, sufilere, teologlara ve şeyhlere hususî hürmet gösterilmesi gibi.

Bütün *raiyyet* gibi valilerin otoritelerine itaatle mükellef olan meşhur din adamları, bilhassa Peygamberin soyundan olanlar, hususî hürmet iddiasındadırlar. Bundan başka bunlar devlet kasasından tahsisat alırlar ki

³⁸ Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda vasal devlet sistemi hakkında daha fazla bilgi almak için bk. M.A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963 s. 97 vdd.

kaynaklarda şu adlarla geçer: *Enzâr, erzâk, ma'âyiş, idrârât, a' dâd, eşhâb-ı ma'âş, vucûh-î intî'âş*.

Vali, yalnız din adamlarına hürmetkâr muamele etmekle mükellef değildir. Kendisine dinî meselelerde imamlarla ve teologlarla istişare etmesi talimatı verilmiştir. O, medreselere, kabiliyetli imamları *müderris* olarak tayin eder; medreselerin vakıflarını ve her halde diğer vakıfları usulüne uygun olarak idare veya idarelerine nezaret eder.

Vali vilâyetinin dünyevî meselelerine bakan hâkimidir. Bu sıfatla ona hüküm vermede ve suçluların cezalandırılmasında doğruluk tavsiye edilir. Kadılar (*kuzât*) onun emrindedirler, ona itaatla mükelleftirler ve valinin kontrolü altındadırlar. Fakat kadılar aynı zamanda onun desteğini de isteyebilirler.

Vali, bütün memurların amiridir. O memurları liyakatlerine göre tayin eder, terfi ettirir, derecelerini indirir veya azleder. Valiye teologlarla beraber köylüleri ve toprak asılzadesi mensupları (dehâkîn) nı, tüccarları, zanaat erbabını bilhassa himaye etmesi tavsiye edilir.

Vali, emrindekilere halka adilâne muamele etmeleri, hiç bir bidat'te bulunmamaları veya daha önce hak olarak verilmiş olanları kaldırmamaları ve büyüklere bol maaşlar ödemeleri talimatını verir.

Malî idare de valinin emrindedir. En yüksek maliye memuru vali tayinine dair vesikalarda zikredilmeyen vilâyet *müstevfî*'sidir. Bölge *müstevfî*'leri (*müstevfîyân*) onun emrindedirler. Bunların yanında her halde bölge ve mahalde, vali tarafından tayin edilen ve "mutâd olan ve müsaade edilen" vergileri tahsil eden bir *âmil* vardır.

Vali vilâyetinde en yüksek askerî kumandandır. Emrinde bulunan sahanın askerî bakımdan korunması onun vazifesidir. Bu nokta hudud sahalarında bilhassa mühimdir. O, baş kumandan sıfatiyle atlı veya yaya olarak ayrılmış olan, *serhaylân, vükelâ, sâlârân, azîzân-ı dergâh* ve *eşhâb-ı efrâf* gibi muhtelif askerî rical tarafından kumanda edilen birlikleri muayyen vesilelerle teftiş etmek zorundadır. Bu neviden muameleler bir vesikada şöyle sıralanıyor: Kayd (*isbât*), (maaş) ödeme (*işlâk*), ihsan (*itâ*) ve sarf (*infâk* ?).

Vali, birliklerin teftişini şahsen yapmak zorundadır. *Türkistan* ve *Mâverâünnehir* valisi bu esnada her askerinin ismini, soyunu, ihsan (*ithâf*?) tarihini deftere tesbit etmek zorundadır. Bu kayıt ve tesbit işi başkaca *divân-ı arz*'in vazifesidir. Teftiş (*istî'râz*) esnasında vali her askerinin durumunu

tetkik etmek ve her birinin tahsisat (*mevâcib*)ına uygun at ve silâh istemek zorundadır.

Bercenlig Kent valisine, vilâyetinin en hücre köşesine, hadiseler hakkında bilhassa düşmanların hareketleri hakkında bilgi verecek olan haberciler (*münhiyân*) ve casuslar (*câsûsân*) göndermesi talimatı verilir.

Bazı hallerde bir vilâyet "*divanımız emrine alınmıştır*" denilebilir. Bunun manası bir vali vilâyetini iyi müdafaa edemezse, veya savaş hadiseleriyle bir vilâyette durum kötüye giderse, hükümdar bu vilâyetin idaresini kendi eline aldı ve divan tarafından idare ettirdi demektir.

Bu sonuncu divân'dan kasıt, ya *divân-ı hâşş* veya *divân-ı a'lâ*'dır. Buna benzer durum Sancar zamanında olmuştur.

Divân-ı inşâ ve *divân-ı işrâf* sahibi Müntecebü'd-dîn, tevâbii ile birlikte *Divân-ı hâşş*'ın emrinde bulunan *Gurgân* vilâyetinde hükûm süren karışıklıkları bertaraf etmek üzere, muhtemelen muayyen bir zaman için, bir dereceye kadar fevkalâde selâhiyet ile buraya gönderilir. O, vilâyetin büyükleri ve reâyâ ile ilgileyecek, bazılarına *iktâ* vaadedecek, diğerlerini olağanüstü vergilerden afvedecek, idareyi yeniden teşkilâtlandırarak ve her şeyden önce *iktâ* sistemini düzenliyecektir. Bütün bunlar bir valinin ifa ettiği vazifelerdir.

Valilere ödenen maaşlar hakkındaki bilgiler son derece kıttır.

"Vezirlik vazifelerini de ifa ettiği için", *Türkistan* valisi, vezirlere verilmesi mutad olan tahsisatı (*resm-i divân-ı vizâret*) alır. Bu tahsisatın nev'i ve miktarı verilmez. Başka bir vali, kendisine *divân-ı arz* tarafından vergiden muaf (*in'âm*) arazi olarak ayrılan *Ribât-ı Tuganîn* bölgesinin *mâl* ve *mua-melât* ve *hişse-i divânî*'sini, maaş olarak alır.

Alp Arslan'a ait bir vesikada bir ordu kumandanı, bir vilâyetin valiliğine tayin edilir. Aynı zamanda bu bölgenin, görünüşe göre, bütün vergileri *iktâ* olarak kendisine tevcih edilmiştir. Buna benzer muameleler Sancar'a ait vesikalarda da bulunmaktadır. Bundan valilerin aynı zamanda vilâyetlerinin *iktâ* sahipleri oldukları neticesi çıkarılabilir.

Eyalet Veziri (s. 48-50).

Validen başka bir bölgenin daha başka idareci memuru vardır. Bu makam sadece Hârezmşâhlar idaresinde mevcuttur; bir eyaleti veya bir bölgeyi idare eder ve ekseriya vezir unvanını taşır. Bu tarz vezir, son Hâ-

rezmşâhlar zamanına ait vesikalarda vardır. Kaide olarak gayri Türklerden olan bu eyalet vezirlerinin mutad idare yanında mevcut olup olmadığı, şu halde bunlardan bir kaçının bu eyalet valisinin emrinde bulunan herhangi bir sahayı idare edip etmediği –bu taktirde vali bu vezirlerin âmiridir– veya onların valiler çevresinde doğrudan hükümdara veya vezirine karşı mes'ul olup olmadığı, veyahutta bu müessesenin şimdiye kadar mutad olan idarenin yerine geçip geçmediği vâzih değildir. İhtimal, bu vezir, hükümdara ait bir bölgenin idarecisidir. Bu taktirde o, Selçuklular'ın *vekil*'ine takabul eder.

Eyalet vezirliği memuriyeti için kaynaklarda birçok deliller vardır. Meselâ Hârezmşâh Celâlü'd-dîn Menguberti'nin biyografisi müellifi Nesevi, *Nesâ* veziri; Hoca Şerefü'l-mülk'ün halefi Mucîrü'l-mülk Kâfiü'd-dîn Ömer Nişabur veziri idi.

Bir vesikada *hâcib* Şadru'd-dîn Ebu'l-Berekât el-Osmânî, kâfirlerin, yani Hıristiyan Gürcüler'in elinde olan *Nahcivân* vezirliğine tayin edilir. Bu durumda bu şehrin hususî bir ehemmiyeti vardır. Zira yeni elde edilmiş hâkimiyeti kuvvetlendirmek, hıristiyanların nüfuzunu tahdit etmek ve umumiyetle sukûn ve nizamı tekrar tesis etmek bahis konusudur. Yeni tayin edilmiş olan ve şimdiye kadar ki *hâciblik* memuriyetini muhafaza eden eyalet vezirinin vazifeleri hakkındaki bilgiler hıristiyanların durumu ve yeni müslüman efendileri tarafından kendilerine nasıl muamele edildiklerini aydınlatmaktadır. Dr. Horst bundan sonra hıristiyanların tâbi oldukları statü hakkında bilgi vermektedir.

Divân-ı Eyâlet veya Divân-ı Vilâyet (s. 51-52).

Bir vilâyette en yüksek makam, *Divân-ı Eyâlet*'tir. Bu divana Vali başkanlık eder. Vali'nin aynı zamanda *şahne* olan bir vekil (*nâib*)i vardır. Şu halde vali gibi *nâib*'i de yüksek bir subaydır.

Eyâlet Divânı, tâli bölümler olarak, *Divân-ı İstîfâ*'yı, *Divân-ı İşrâf*'i, muhtemelen *Divân-ı Nażar*'ı ve *Divân-ı Arz*'i ihtiva eder. Son iki divan hakkında vesikalarda her hangi bir kayıt yoktur.

Bir melikin divanı, esas itibariyle, bir valinin divanından farklıdır. Melikin divanı, bir dereceye kadar hükümdar divanına, şu halde *divân-ı a'lâ*ya benzer. Şu varki, *melik*, eyâlet divanında mutad olan memuriyetlerden başka, bir vezire ve tayin menşurları çıkaran bir *divân-ı inşâ*'ya da sahiptir. Bu cihet muhtelif vesikalarda görülür.

Melik'in veziri, hükümdarın vezirinden sadece şu bakımlardan farktır: Her iki vezirin mesuliyeti muhtelifdir ve *melik*'in vezirinin selâhiyeti, saha itibariyle daha dardır. Dr. Horst bundan sonra Hârezmşâh Alâü'd-dîn Mehmed ve Gıyâsü'd-dîn Pırşâh zamanına ait misâller vermektedir. Biz İbnü'l-Esire istinaden Sultan Sancar'ın yeğeni Gıyâsü'd-dîn Süleyman Şah için, *vezir*, *atabey* ve *hâcib* tayinine dair verdiği misali alıyoruz.

Bir prens bir veya bir kaç viyâleti idare eden meliklik mevkiine sahip ise, —meselâ *Horasan*'ın idaresi Ahameniler zamanından beri prenslere tahsis edilmişti— bu taktirde, bu prensin veziri yalnız kendi efendisinin değil, aynı zamanda *divân-ı a'lâ*'nın da emrindedir.

Melik'in veziri bir emirnâme (*misâl*) ile hükümdar tarafından tayin edilir ve ilgili prensler tarafından yine bir emirnâme (*misâl*) ile tastik edilir. Efendisine mahsus işlerin yürütülmesi ve normal idare vazifelerinin ifası prensin vezirine düşer. Daha önceki faaliyetinden kalma, meselâ *divân* vergileri idaresi (*emvâl-i divânî*) gibi, yani *müstevfi* ise, diğer vazifeleri de muhafaza etmişse, bunlar bir vekil (*nâib*) le yürütülür. Prens, vezirine hürmet etmeğe *divân-ı a'lâ*'nın *nâib*'i olarak tanımağa ve onunla bütün mühim kararlarda istişareye teşvik edilir.

Eyâlet İstifa Divanı (Divân-ı İstifa) (s. 51-52).

Bir Vilâyetin malî *divânı*'na, *divân-ı istifâ* denir.

Bu *divân*'ın başında bulunan kimseye *müstevfi* denir ve bu sıfatla *divân-ı eyâlet*'in üyesidir. Yanında *müşrif* ve ihtimal hakkında belge bulunmayan *nâzir* bulunmaktadır. Kendisinin eyalet divanında diğer iş arkadaşları ve madunları hakkında vesikalarda başkaca hiç bilgi yoktur. Onun şüphesiz bir *nâib*'i, kâtipleri, defter tutanları ve başka memurları vardır. Bir vesikadan anlaşıldığına göre, işlerin düzgün cereyan etmediği mülâhazası ile *müstevfi* saray (*hazret*) da vazife gördüğü esnada, bu memuriyet nâibleri (*nüvvâb*) tarafından temsil ediliyordu. Memuriyet sahasının her yerine gönderdiği diğer *nâibler*, muhtemel olarak, en alt kademedeki *müstevfiler* (*müstevfiyân*) ve maliye idaresinin madun memurlarıdır.

Bir eyâlet *müstevfisi*'nin vazifeleri, tesbit edilebildiğine göre, *müstevfi-yi memâlik*'in vazifelerine tekabül eder. Bunlar eyaletin bütün mali işlerinin yürütülmesinden ve has mülkün doğrudan doğruya *divân-ı hâş*'şın

emrinde bulunan sahalarının malî bakımdan idaresinden ibarettir. Fakat o, *mütevfi-yi memâlik*'e karşı mes'uldur. Bu suretle ilk islâmî devirlerde benzeri mevcut olduğu gibi, eyalet valisinin de bir kontrol hakkı vardır.

O, vasitasız vergileri, iltizam yoluyla gelen vergileri ve bunlardan yapılan sarfiyatı divanı vasıtasıyla kayıt ve tesbit eder. Salâhiyetine göre *divân-ı istîfâ-yi memâlik*'e ve *divân-ı hâşş'a* gönderilen hesapların doğruluğundan şahsen mes'uldur. Gelir sarfiyatında maaşların ve tahsisatın ödenmesi bakımından bazı kararlar verme salahiyeti vardır.

Eyâlet *mütevfi*'si maaş olarak, *divân-ın* hüccetinde tesbit edilmiş olan ve daha aşağı kademedeki memurlar ve raiyet tarafından kendisine gönderilen meblâğ (*mersûm*) ı alır³⁹.

Divân-ı İsrâf (s. 52-53).

Yukarıda *Divân-ı İsrâf-ı Memâlik* hakkında söylenenler, daha aşağı seviyede olmak üzere, bir eyaletin *divân-ı isrâf*'i için de muteberdir. Eyalet *divân-ı istîfâ*'sında olduğu gibi, burada da her iki aşağı kademenin adında da hiç fark yoktur. Bu suretle tabiatıyla bazı hallerde hangi *divân-ı istîfâ*'nın kastedildiği hususunda vuzuhsuzluk meydana gelir. Meselâ bir vesika-da bir maliye uzmanına *Cürcân mu'âmelâtı*'nda *divân-ı isrâf nâib*'liği (*niyâbet*) tevcih edilir. Bu, onun eyalet *müşrif*'i'nin *nâibi* olduğu mânasına gelebilir. Lâkin daha ziyade *Cürcân* eyaleti için *divân-ı isrâf-ı memâlik*'in nâibliğinin bahis mevzuu olduğu görünüyor. Yani, bilindiği üzere, en yüksek kademedeki *nâib* olan eyalet *istîfâ divânı*'nın sevk ve idaresi kastedilmiştir.

Bu *divân-ı isrâf*'in başındaki kimse, yani *müşrif*, bütün işleri kontrol eder. Bunlar hakkında *istîfâ divânı*'nın organları ile paralel olarak en tam şekilde defter tutar. O, mahallî idareye ait vergi yüklerinin taksimi (*kısmet*) ile de has arazi'nin malî işlerine ve *evkaf*'a nezaret eder.

Müşrif'e muayyen zamanda bütün malî işler hakkında bilgi verilmeli, kendisinin üstündeki divan'a yazılı rapor vermeli ve teklifleri *müşrif*'in önüne koymalıdır⁴⁰.

Bölge İdaresi (s. 53-60).

En alt kademedeki olup valinin emrinde bulunan idare memuru *reis* (*cemi: rüesâ*) dir. Reis'in memuriyet sahası, bir mahal veya tevâbii ve saha-

³⁹ Dr. Horst bu bilgiyi esas itibarıyla *eyâlet mütevfi*'si tayinine dair Sancar'a ait iki vesikaya (bk. *At.*, s. 46 vdd; *Ahk.* vr. 11 a vd.) dayanarak vermektedir.

⁴⁰ Dr. Horst bu bilgiyi Sancar zamanında *eyâlet müşrif*i ve tayinine (*Ahk.*, vr. 10 b vd) ve *Evkaf İdaresi*'ne dair (*At.*, 53 vdd) iki vesikaya istinadan vermektedir.

larla birlikte bir şehir veya değişik büyüklükte bir bölge olabilir. Vesikalarda geçen bölgelerin listesi şudur:

Sancar Zamanında: *Mâzenderân* (*Gurgân*, *Dihistan*, *Esterâbâd*, *Bistân*, *Celfedkân* ve tevbii ile birlikte).

Mâzenderân ve *Cürcân*.

Serahs ve tevbii.

Bistâm kasabası ve nevâhisi.

Tekiş Zamanı: *Dihistan* ve *Cürcân* *hıttası*.

Gıyâsü'd-din Pirşah Zamanı:

Höf.

Meçhul Bir Hükümdar Zamanı:

Filân nevâhi, filân kasaba ve vergi bölgeleri (*a'mâl*) ile filân.

Şu halde bir *reis*'in emrinde bulunan bölgeler –aynı hükümdar zamanında bile– pek muhtelif büyüklükte idi. İkinci bölge ile aynı olan listenin ilk bölgesi ezcümle üç sahayı (*Mâzenderân*, *Gürgân*, ve *Dihistan*'ı) ihtiva etmektedir. Bunlardan her biri başka vesikalarda aynı sultan zamanında bile eyalet olarak gösterilir (bk. yukarı). Muayyen bir terimle ifade edilmeyen bölgenin yani bir reisin memuriyet sahasının, eyaletten daha üstünmüş gibi bir intibaa sahip olunabilir. Fakat hiç şüphesiz durum böyle değildir. Zira vali tayinine dair vesikalarda *reis* (*ruesâ*), valiye itaatla mükellef tutulur. Buna mukabil *reis* tayinine dair vesikalarda valileriden söz edilmez. Şu halde durum muayyen bir terimin olmamasıyla ilgili değildir. (Bir vesikada *Dihistan* ve *Gürgân*'ın bir defasında bölge (*hıttâ*), bir defasında da vilâyet olarak geçmesi gibi). Bilâkis bahis konusu sahalarm bir defasında böyle, başka bir defasında şöyle gösterilmeleri ve idare edilmeleri vakıalariyle izah edilebilir. Eğer isimler vesikalara keyfi olarak dercedilmemişlerse. Zira kaynaklarımız, bilindiği üzere, orijinal vesikalar olmayıp örneklerdir.

Reis (s. 54–56).

Reis, sivil bir memurdur ve yerli halkın asil ailelerinden gelir. Memuriyeti ekseriya irsîdir. *Reis* bu memuriyetle birlikte, meselâ bir *nâib*'e havale ettiği mahallî *müstevfilik* gibi, başka bir memuriyet de alabilir. Bir defasında *'arız*, (*şâhib-i divân-i'arız*) yani Türk subayı olan bir *iktâ* sahibi, istisnâi bir şekilde aynı zamanda *iktâ* sahasının *reis*'i olarak görülür.

Reis, vali'nin, fevkalâde selâhiyetle gönderilen temsilcisinin, bundan başka malî işlerde üst derecedeki *müstevfi*'nin, malî teftiş işlerinde *müşrif*'in emrindedir ve aynı kademedeki ve alt kademedeki olan memurlara hürmet etmek ve onları desteklemekle mükellef tutulmuştur.

Reislik divanının'na, *dîvân-ı riyâset*, *sarâ-yı riyâset* veya Arapça *dâru'r-riyâse* denir.

Reis, bölgelinde merkezî idare (*dîvân-ı mâ*)nın mümessilidir. Kendisinin bir *nâibi*, bundan başka *nâibleri*, memurları (*gumâştegân*), şüphesiz başka memurları, yazıcıları vardır (bu sonuncular vesikalarda geçmezler).

Tanrı korkusu, Seyyidler'e ve büyüklere hürmet *raiye*'in refahı için ihtimam yanında, yani her devlet adamının umumi vazifeleri yanında, "iç" idare, malî idare ve adaletin kontrolü *reis*'in vazifelerini teşkil eder. Her yerde *nâibleri* vardır. Civardaki köylerin reislerinin ve belediye reisleri (*zu'amâ*) 'nin âmiridir ve gerekirse memurları azledebilir.

Reis, *raiye*'le memurlar arasında mutavassıttır ve hükümete tekliflerde bulunur.

İnzibat sistemi de *reis*'in emrindedir. Ezcümle o, *şahne*'yi tayin eder, onunla birlikte çalışır ve onu kontrol eder. Diğer taraftan *şahne* de *reis*'in muvafakatiyle *nağib*'i ve *'ases*'i tayin eder. Her memuriyet meselesinde *reis*'in muvafakatine ihtiyaç duyar ve bütün olup bitenleri *reis*'e bildirmek zorundadır.

Reis, *meskûkâtı*, fiyatları, ölçüleri ve ağırlıkları kontrol eder; *muhtesib*'e ve pazar nazırları (*zu'amâ-yı esvâk*) na nezaret eder. Bundan başka o, bölgesinin malî idare, yâni *dîvân-ı mu'âmele ve kısmet*'in ve *dîvân-ı 'amel*'in şefidir. Vergi ve maliye işlerinde (*resmiyât ve muamelât*) selahiyetlidir, ve yukarıda da ifade edildiği gibi, bir durumda bizzat *müstevfi*'dir.

O, *dîvân* vergileri (*emvâl-i dîvânî*) ni *zarâib* ve *tayyarât*'ı idare eder ve vergi tahsili esnasında *raiye*te şiddet tatbikinden, olağanüstü vergiler -*'avârız*, *zevâid*, *'alef* ve *mu'en-* konulmasından ve umumiyetle yeni vergiler ihdasından korunması, zaruret halinde *raiye*te yeni vergiler konulmak mecburiyeti hasıl olduğu taktirde, yükün adilâne taksim edilmesi şiddetle ihtar edilir. *Reis*, *müstevfiler*'i desteklemekle mükelleftir ve *müşrifler*'e bütün hadiseler hakkında bilgi vermek zorundadır. *Reis*, *arazi vergisi* kanunu (*Kânûn-ı harâç*) nu ellerinde tutan *şâhib-i harâç*'ı tayin eder. *'Amiller* (*'umâl*) e nezaret eder. *'Amiller* memuriyetleriyle ilgili her işte *reis*'in tasvibine

ihtiyaç görürler ve *reis*'e bilgi verirlerdi. Vergileri örfе göre, zor ve kuvvet kullanmaksızın tesbit edilmiş mikdarlarda tahsil ederlerdi. Diğer taraftan ise onlar *reis*'in desteğinden emin olabirlerdi.

Reis, hukuk sahasında da bölgesinde en yüksek memurdur. Kendisi bizzat dünyevî işlere bakan hâkimdir: Şikâyetleri dinler ve münazaaları halleder; kadılarla, imamlarla ve asillerle fikir birliği halinde ve şeriatın emirlerine göre, suçluları cezalandırır. *Reis* bütün *kuşât* ve *hukkâm* mahkemelerine bir *nâib* gönderir. *Nâib* luzumu halinde müdahale eder veya *reis*'e bilgi verir.

Reis, hâkimlere hürmet eder, onları destekler ve kararlarını tanır. *Reis*, kadıların selâhiyetine giren miras ve vesâyet işlerine nezaret eder. Miras ve terekeler (*mevâris*, *terikât*), vâris hazır bulunmadığı taktirde, reisin ve kadının mühürleriyle mühürlenir.

Nihayet şer'î işler ve bu çeşit işlere bakan memurlar onun uyanık dikkatine tevdi edilmiştir. Yukarıda zikredilen, *kadı*'nın ve *muhtesib*'in memurları buna dahildir. Vakıflar (*evkâf*)a nezaret vakıf mahsullerinin *vâkıf*'in şartına göre selâhiyetli makamlara sevki, bundan başka itimada şayan olmayan vakıf idarecileri (*mütevelliyân*)nin ve maliye müfettişleri (*mutaşarri-fân*)nin azli ve cezalandırılması da *reis*'in vazifelerindedir. *Reis*'e, mütevelliler'i taktir etmesi, desteklemesi, mühim sebep olmaksızın, selâhiyetlerine müdahale etmemesi talimatı verilir. *Reis* *mescitleri*, *medreseleri* idare eder. Cumalarda ve bayramlarda *hatib* ile namazı edâ eder. Hatib'e tahsisatı (*mersûm ve rusûm*)nı ve idare etmekle mükellef olduğu caminin vakıflarını verir.

Reis, maaş olarak mutâd miktardaki (*ez vucûh-i ma'hûd*) riyaset tahsisat ve ihsanları (*mersûm, rusûm*)nı alırdı. Bunlar bölgenin *raiyeti* tarafından getirilip 'ummâl'a teslim edilir. Bundan başka, bir vesikadan anlaşıldığına göre, *emvâl-i menkule* (*vükelâyi esbâb*) bu bölgenin, yani *Mâzenderân* ve *Cürcân*'ın, köylüler (*berzîgerân*)i ve *müstegallât* sakinleri, *nuzûr* ve 'avârız'dan muâf tutulmuşlardır. Fakat bu muafiyet ancak *reis*'in malı ve iktâi, emlâk ve arazisi nisbetinde olabirdi. Bir vesikaya göre zikredilen maaşlar (*idrârât*). vergi iskatları (*isķâtât*), emlâk ve eşya (*emlâk ve esbâb*) reislik memuriyetiyle doğrudan doğruya ilgili değildir, sadece şahsı ile ilgilidir. Bu sebeple bunlar başka bir yerde ele alınacaktır.

Dr. Horst, eyalet idaresinin altında bir kademe olarak, *Bezirksverwaltung* adını verdiği bir teşkilâtтан bahsetmektedir ki, bu şimdiye kadar ortaya atılmamış bir yenilik teşkil etmektedir. *Reislik* müessesesi hakkında

Müntecübü'd-dîn Bedî'in verdiği bilgiyi iyi kıymetlendiren Lambton'un yazısında böyle yeni bir teşkilât kademesinden bahsedilmemektedir ⁴¹.

Böyle bir teşkilat kademesinin mevcudiyetini ortaya atmadan önce mucib sebepler üzerinde, bilhassa terimler üzerinde dikkatle durmak gerekeceği meydandadır. Biz *reislik* müessesesi hakkında verilen bu malûmatı kabul etmekle beraber, yeni bir teşkilât kademesi ihdasını ihtiyatla karşılamak gerektiği fikrindeyiz. Biz diğer kaynakları da dikkate alarak, bu mesele üzerinde ayrıca duracağız ⁴².

Divân-ı İstifâ, Divan-ı İşrâf s. 57)

Divân-ı a'lâ ve *divân-ı eyâlet* veya *vilâyet* gibi, reisin de *divân-ı istifâ* ve *divân-ı işrâf*'i vardır.

Eyâlet *istifâ divanı* gibi sadece *divân-ı istifâ* denen bölge *istifâ divanı*, bölgenin mâli işlerini idare eder ve hesapları merkezî hükûmet (*divân-ı mâ*)e gönderir. Eyâlet *istifâ divânı*'nın böyle bir hareketinin teamül haline gelmesi zor kabul edilebilirdi. Belki burada bahis konusu olan, *divân-ı hâşş*'tir. Bu yerin, has arazi veya doğrudan *divân-ı hâşş*'in emrinde olan sahalara ait olması taktirindedir ki, izahı mümkün olurdu. Bir başka vesikada *müstevfî* aynı zamanda *reis*'tir. O, *istifâ divanı*'nın sevk ve idaresi için bir *nâib* tayin eder.

İstifâ divânı'nın yanında onları kontrol etmek üzere *eyâlet divân-ı işrâf*'i bulunur. Bir vesikada zikredilen *müşrifân*'la münferit *eyâlet divân-ı işrâfları*'nın başında bulunanların bahis mevzuu olduğu anlaşılıyor. Bu *müşrifân*'ı, vali, maliye müfettişleri (*mutasarıfân*) ni kontrol etmek üzere tayin eder.

Bölge *müşrif*'i bütün malî işleri tesbit, *emlâk-ı hâşş*'a nezaret, darphane (*sarây-ı zarb*)yi, münferit muntakalar (*küre*) mühür ve sikkelerini, pazar reisleri (*muqaddemân-ı esvâk*)ı köy belediye reisleri (*zu'amâ*)ni, inşaatı, ziaatı, tabiatıyla, *âmiller* ve diğer memurları vasıtasıyla kontrol eder. Öte taraftan o, *raiye*'i haksız vergi taleplerinden korur.

⁴¹ Bk. A. K. S. Lambton, *The administration of Sinjar's Empire*, BSOAS, 1957, XX, s. 384-387.

⁴² Dr. Horst bu bilgiyi, esas itibariyle *reis* tayinine dair Sultan Sancar'ın divanından çıkmış dört vesikaya (bk. *At.*, s. 21 vdd; 26 vdd; 40 vdd; 55 vdd); Tekiş'in divanından çıkmış bir vesikaya (bk. *Tev.*, 12 vdd) dayanarak vermektedir. İstinad ettiği bir vesikadan (bk. *Res.* 93 a vdd) hangi hükümdar zamanına ait olduğu meçhuldür.

Bölge *müşrif*'i maaş olarak kendisinin memuriyet sahasının vergilerinden sâbit bir meblâğ alır⁴³.

'*Âmil* (s. 57-58)

En aşağı kademedeki maliye memuru, '*amil* (cemi: '*ummâl*, '*âmilân*) dir. Divânı, *divân-ı 'amel*, aşağı yukarı "vergi divanı"dır. '*Âmil*, takriben çevresiyle bir şehir, bir mahal (*buk'a*), veya muntika (*hıttâ*) olan bir vergi bölgesi ('*âmel*) nin reisidir. Kendisi, vergi iltizam antlaşması (?*mu'amelât*) nın emretmekte olduğu gibi, ya vergi bölgesinde ikamet eder veya sadece vergileri toplamak üzere bölgesi ('*amel*)ne gönderilir. Sancar zamanında doğrudan doğruya merkezî idarenin emrinde bulunan payitaht *Merv* bölgesinin "*divân'ı temsil etmek üzere*" (*be-niyâbet-i divân*) bir '*âmil*'i vardı.

'*Âmil*, her şeyden önce bir memurun mutâd vazifelerini yapmağa teşvik edilir: Adalet, *raiyet*'e karşı yumuşaklık, İslâmîğin himayesi, medeniyetin yükseltilmesi, ziraatın, arazi ekiminin geliştirilmesi, '*âmil*'in asıl vazifesi, pek muhtelif neviden vergileri toplamaktır. Bu, vergileri tespit edildiği tarzda toplamak, tam mikdarıyla sevk etmek, yani elde bulunan fermana ve *divân*'ın vergi ödeme talimatı (*berâvât*) örneğine göre sarfetmektir: *Reis*, muameleyi çabuklaştırmak üzere, vergilerin toplanmasında '*âmil*'i destekler ve *şahne*, emrindeki memurları gönderir. Bunlar vergi mükelleflerinden topladıkları parayı, '*âmil*'in talimatına göre kasaya korlar.

Bundan başka, *şahne*, '*âmil*'in şahsî emniyetinden mes'uldür.

Ekseriya '*âmil* ile birlikte zikredilen bir memur da, *mutasarrıf*, yani bir nevi "*maliye müfettişi*"dir. *Mutasarrıf*'ın kelime manası, "tasarrufa hak kazanmış" demektir. *Mutasarrıf* kelimesi bu son manada, arazi sahibi, belki de (tahditlerle, veya burada sadece idareci demektir) *iktâ* sahibi (*muktâ*) ve evkaf idarecisi (*mütevelli*) için kullanılır. Başka bir münasebetle *mutaşarrıf*, üstleri tarafından tayin edilen, cezalandırılıp azledilen ve vergi toplayan, toplanan vergileri selâhiyetli makamlara sevkeden, üst kademedeki makamlara hesap veren bir memurdur. Lambton, *mutasarrıf* kelimesini, vergi toplayıcı olarak tercüme eder. '*Ummâl* ve *mutaşarrıfân* kelimelerinin ekseriya beraber geçmelerinden, *mutaşarrıf*'ın '*âmil* ile aynı ol-

⁴³ Dr. Horst bu bilgiyi, *reis* tayinine dair Sancar'a ait bir vesikaya (bk. *At.*, 55 vd); *Atsıız*'a ait *bölge müstevfi*'liğine dair bir vesikaya (bk. *Ahk.*, vr. 61 a vd; nşr. *Tûysirkânî*, s. 43) ve *bölge müşrif*i tayinine dair meçhul bir hükümdara ait bir vesikaya (*Res.*, 95 vd.) dayanarak vermektedir.

madığı istidlâl edilebilir. Bu sebeple Dr. Horst *mutasarrıf* kelimesini “*maliye müfettişi*” olarak tercüme ettiğini, bazen bu kelimenin sadece “idareci” manasına geldiğini kaydediyor⁴⁴.

Mi'mâr, Emir-i âb (s. 59-60)

Devletin refahı ve gelişmesi için arazi ziraatı ve imarının ehemmiyeti, müteaddit vesikalarda ifade edilir. *Dihkanlar* (*dehâkin*) ve köylüler (*müzâri'ân, berzîgerân*) den pek muhtelif vesikalarda bahsedilir. Yeni tayin edilmiş ricâl, ziraat (*zirâ'at* ve *dehkanet*) ve memleketin imarı (*imâret*)nı geliştirmeye teşvik edilir. Bir valiye, köylüleri ve arazi sahiplerini askerler (*mütecennide*)in saldırılarına karşı himaye etmek ve angaryalar (*şâhkâr ve bigâr*)dan korumak talimatı verilir.

Hârezmşâhlar zamanında ziraat ve inşaat için *mi'mâr* adını taşıyan hususi bir memur vardı. Bu kelime hususiyle “*mimar*” manasına gelir. Fakat burada genişletilmiş manada “*ziraat komiseri*” manasını almıştır. Vazifesi memuriyet sahasında ziraat ve inşaatı geliştirmek, bunda liyakat göstermiş olan kimseleri taltif etmek, ihmal gösterenleri yola getirmek veya *dîvân-ı a'lâ'*ya bildirmekten ibarettir. Şu halde bu memuriyet, devletin en yüksek makamının işleriyle meşgul olacak kadar mühim sayılıyordu.

Ziraatte başarı sağlamak, büyük ölçüde suya tâbi idi. Bu sebeple en eski zamanlardanberi bu günkünden pek de farklı olmıyan, bir nevi iptidâi su iktisadîyatı vardır: Sulama komiseri, Hârezmşâhlar zamanında da bu gün şehir mahallelerine su taksim eden kimse gibi, *emir-i âb* adını taşıyordu. Vazifeleri, hakiki sıra (*nevbet*) ya göre suyun adilâne taksimi, yeni kaynaklar açılmasıdır. *İktâ* sahipleri (*eşhâb-ı iktâ'ât*) bütün sulama meselelerinde ona müracaat ederler ve *emir-i âb*'lara ödenmesi mutad olan vergileri (*mersûm ve rusûm*) kendisine kesintisiz öderler⁴⁵.

VERGİ SİSTEMİ (s. 60-96)

Arazi mülkiyeti münasebetleri s. (60-71)

Muhtelif neviden arazi mülkiyeti- *has arazi, iktâ* sahaları, hususî mülkiyet, *evkaf* mülkiyeti- hakkında pek muhtelif nisbette malûmat sahibiyiz.

⁴⁴ Dr. Horst bu bilgiyi, esas itibarıyla, Sancar'a ait iki vesikaya (bk. *At.*, s.60; s. 66 vd); Atsız zamanına ait bir vesikaya (*Ahk.* vr. 74 a); hükümdarı meçhul üç vesikaya (bk. *Ahk.* vr. 118 a; vr. 132 a; nşr. Tüysirkânî, s. 81 - bu vesikamın Atsız zamanına ait olması mümkündür (*Res.*, vr. 95 b)- dayanarak vermiştir.

⁴⁵ Dr. Horst, bu bilgiyi esas itibarıyla *Mi'mâr* ve *emir-i âb* tâyinine dair Tekiş'e ait bir vesikaya (bk. *Tev.*, s.110 vdd) ve II Arslan'a ait aynı konudaki bir vesikaya (*Ahk.*, vr. 80 vdd) dayanarak veriyor ve diğer vesikalardan da faydalıyor.

Has arazi için yapılan idarî muamele hakkında biraz, *iktâ* hakkında daha iyi, vakıflar hakkında nisbeten iyi malûmat sahibi olmamıza mukabil, özel arazi mülkiyeti hakkında az bilgimiz vardır. Bir şahsın sahip olabileceği arazinin büyüklüğü ve genişliği hakkında ise, hemen hemen hiç bir şey bilmiyoruz. Bunun sebebini kaynak malzemesinin özelliğinde, yani istatistik bilgilerinin olmamasında, yer adlarının sayılmamasında aramak gerekir.

Has Arazi (s. 60-61)

Dr. Horst, önce ilk islâmî devirde arazi mülkiyeti meselesi üzerinde duruyor ve halife dâhil, hususî mülkiyet ile devlet arazisi (*sultaniye* veya *divâniye*)nin birbirinden kat'î şekilde ayrıldıklarını belirtiyor. Tatbikatta bu tefrik pek çabuk ortadan kalktı ve Selçuklular'la Hârezmşâhlar zamanında terkedildi. Öyle ki, hükümdar, has arazisiyle birlikte, hususî mülkiyet halinde olmıyan mütebaki araziye de, keyfinin istediği gibi, tesahüp ederdi. Meselâ bundan *iktâda* bulunurdu. Lâkin has arazi'yi münhasıran kendisi ve hanedanı için muhafaza eder ve bundan ancak akrabasına ihsanda bulunurdu.

Vesikalarda has arazi için şu adlar geçer; *Emlâk* (mülk'ün cemi, hâs hususî sıfatıyla birlikte). Bu taktirde daima "tahta ait" demektir. O halde, *emlâk-i hâşş* = "Taht arazisi"dir. *Hâşş* sıfat ilâvesi bazan atılabilir. Bu taktirde yanlışlıklara sebebiyet verebilir. Aynı kelime herhalde *emlâk-ı halisât-ı divân* manasına gelir.

Esbâb (sebeb'in cemi: "vasıta"), *sebeb-i hâşş*, hükümdarın taşınabilir eşyasıdır. Bu terim yalnız olarak ve *emlâk* kelimesiyle birlikte de geçer.

Emlâk ve *esbâb-ı hâşş*, hükümdara ait, her nevi menkul ve gayri menkul tasarruf için kullanılan genel bir mefhumdur. Buna ait tâli mefhumlar şunlardır: '*Akâr*, *ziyâ*' (*Żey*'a'nın cemi: "*arsa*" toprak serveti), *müstegallât* (*müstegall*'in cemi) ve *müste'cerât* (*müste'cer*'in cemi:) hamamlar, kervansaraylar, dükkânlar, v.s. gibi icar binaları, Bütün bu terimler *-hâşş* sıfatı eklenmeksizin- hususi arazi mülkiyeti içinde kullanılabilir.

İktâ Sistemi (61-68)

Dr. Horst'a göre, İslâm ve Batı *iktâ* sistemi, hele daha sonraki inkişaf safhalarında, bazı bakımlardan birbirine benzer. Meydana gelişleri hususunda ise her ikisi arasında esash farklar mevcuttur.

Bu hususta C. H. Becker'e ve A. N. Polliak'a istinaden bilgi veren Dr. Horst'a göre, Batı *iktâ* sistemi "esas itibariyle, tabii iktisada istinad eden" tehzizat meselesini halle teşebbüstür. Halbuki İslâm *iktâ* sistemi daha ziyade para iktisadiyatına dayanan, teşkilatlanmış Halifelik devletinde idarî bir müessesedir ve başlangıçta aslâ askerî "fonction"u yoktur.

Buna mukabil A.N. Polliak şu noktada her iki sistem arasında esash fark bulunduğu kanatındadır: İslâm Dođu'da *iktâ* sahibi, şehirlerde toplanmışdır. Halbuki Batı'da bunlar memleket sathına dağılmışlardı. A.N. Polliak, Dođu'da ordu mensuplarının bu sisteme ancak daha sonra girmeleri hususuna itiraz eder. Dr. Horst, Lambton'a istinaden bu itirazı isabetsiz bulmaktadır. Çünkü askerî iktâ Abbâsiler zamanında ücretli orduların meydana çıkması ile inkişaf edebildi. Bundan sonra Dr. Horst, terimin lûgat manasından başlayarak inkişafını ele almaktadır. *İktâ* için vesikalarda kullanılan terim Arapça *iktâ* (cemi: *iktâ'ât*) kelimesidir. Esasında *iktâ* (bir şeyin bir kısmını birisine) "kestirmek", "tahsis etmek" manâsına gelir. Birisine bir eyaletin idaresi tevcih edildiği zaman, ilk zamanlarda *iktâ*-dan bahsedilirdi. Bu kelime "arazi tevcihi" hususî manâsında daha Hz. Muhammed zamanında da geçmektedir. Bazan vesikalarda *iktâ* mefhumu, meselâ *mevâzi'-i ma'îšet* (geçim yerleri), yani bir kimsenin vergilerinden tahsisatını aldığı yerler şeklinde geçer.

Zamanla muhtelif tarzda arazi tevcihleri geliştirdi ve *iktâ* mefhumu İslâm hukukçularının tarif ve izahına çalıştıkları daima değişen bir mânâ aldı. *İktâ* pek muhtelif şekillerde inkişaf etmiş ve ordu mensupları müesseseye girmişlerse de, *iktâ* sahibi sadece vergiye tasarruf edebilir. Değişme ancak *Nizâmü'l-mülk* askerî *iktâ*'ı meşrulaştırdığı zaman, *Selçuklular* devrinde oldu.

İktâ'ın hâkimi hükümdardır. Hükümdar, başında bulunduğu devletin bir kısmı üzerindeki hâkimiyetini terkederse, iktidarı tevcih ettiği aynı vesika vasıtasıyla *iktâ* hâkimiyetini halefine devreder. İster sadece şeklen tâbi prensler, isterse kendi sülâlesinden prensler bahis konusu olsun, melikler hiç olmaz ise birçok hallerde *iktâ* hâkimiyetine sahiptir. Devletin bir kısmında melik olarak vazife gören prensler *iktâ*'da bulunmak, daha önceki hükümdar tarafından verilmiş iktaları tastik etmek ve belki de lüzumu halinde sahip-lerini (iktalarından) uzaklaştırmak hakkına maliktirler. Bu vesikada Sancar daha sultan olmadığı bir zamanda, yani daha Horasan melik'i iken bir yüksek subayın ve *şahne*'nin *iktâ*'ını tastik eder. *Giyâsü'd-dîn Pîr-şâh*'in henüz *Kirman* ve çevresi meliki olduğu zamana ait-Mehmed tara-

findan tayin edilmiş vezirinin tastiki hakkında- bir vesikada, babası Alâ'-üd-dîn ricâl ve ordu kumandanlarından *iktâ* tevcihini vezirin aracılığı ile teklif etmelerini istemektedir.

İktâ sahipleri arasında çeşit çeşit şahıslar bulunmaktadır. *İktâ*, hükümdar tarafından yapılmış bir ihsan olduğu için, bundan faydalanabilen çevre aslâ tahdit edilmiş değildir: Meselâ yalnız erkekler değil kadınlar da dâhil, sülâle mensupları (Gıyasü'd-dîn Pîrşâh'ın hareminden bir kadın; Hârezmşâh Tekiş'in kadınlarından biri); bundan başka mahallî küçük prensler, yüksek subaylar, bir idarî makamda bulunan, meselâ, *vali* ve *şahne* olan askerî sınıf mensupları. Fakat yalnız biraz yukarıda zikredilen Türk ricâli değil, aynı zamanda gayri Türkler de, şu halde İranlılar ve Araplar da, meselâ, ekserisi Türk soyundan olmayan eyalet vezirleri, *müstevfîler*, *vekil-i der*'ler gibi, başka kavimlerin mensupları da *iktâ* sahipleri arasında bulunuyorlardı. Lambton'un Selçuklular devri için yaptığı gibi, *iktâ*'ların gaye veya sahiplerine göre muhtelif nevilere tefriki fi'len doğru olmakla beraber burada bu cihet ele almağa teşebbüs edilmeyecektir. Çünkü bunlar kaynakların terminolojisinden çıkmamaktadır.

İktâ tevcihi esnasında müstakbel *iktâ* sahibine bir ülke verilmez, nakit veya aynı bir miktar meblâğ verilir, *ikta* sahibi bu meblâğı *iktâ*'nın gelirlerinden kendisine ayırır. Bu muamele, mevcut vesikalardan anlaşıldığına ve bu işle uğraşmış tarihçilerin tesbit ettiklerine göre, kaide haline gelmiştir. Bu kaideden farklı olan açık istisnalar şunlardır: Kuhistan'ın bir selâhiyatlı valiye *iktâ* olarak (*ber sebîl-i iktâ*) tevcihi, *iktâ* edilenin şahsına değil, valilik memuriyetine bağlıdır.

Daha önce tevcih edilen *iktâ*'ların tastiki yenilenmesi veya genişletilmesi esnasında meblâğın değil, sahanın zikredilmesi açık ve ima yoluyla daha önce vesika ile münasebettar tutulduğu için aydınlatıcıdır.

İktâ tevcihi şu iki tarzda formüle edilebilir: 1- Ya bahis konusu kimseye "*şukadar tutarında bir iktâ*" yapılır; 2- veya aynı kimse gelirleri alır. Bu gelirlerin miktarı tesbit edilmiştir veya hiç zikredilmez. Ve bu gelirler için *divân-ı arz*, *iktâ* sahası tayin eder. Her iki halde de *iktâ* sahibinin, *iktâ* edilmiş meblâğı, *iktâ*'nın vergi gelirlerinden aldığı meydana çıkmaktadır.

İktâ'ın kıymeti, *iktâ* edilenin mevkiine ve liyakatine göre 2000-30.000 dinar arasında değişir. Buna zaman zaman nekadar olduğu bildirilmeksizin veya bildirilerek buğday da ilâve edilir. Bu maksatla verilen rakamları mutad olan *harvâr* (hayvan yükü) kelimesiyle tamamlamak lâzımdır

Kıymet gibi münferit *iktâ*'ların saha bakımından genişliği de muhtelif olabilir. Yukarıda zikredilmiş olan vakiada *iktâ* edilen arazi Kuhistan eyaleti; diğer birinde Nesâ bölgesinde köyler, diğer bir vesikada ise sadece "mahaller" veya "işlenmiş" ve "meskûn yerler"dir. Meselâ Kuhistan eyaleti gibi muazzam *iktâ* sahasının sahibi, bir melik gibi muhtemelen daha küçük *ikta*'larda bulunmak hakkına sahiptir. Fakat bu *iktâ*'lar terminolojide büyük *iktâ*'lardan tefrik edilemezler.

Bundan başka bir *iktâ*, *müsellem* olabilir. *Müsellem* lûgat mânâsiyle "teslim edilmiş" demektir. Fakat teknik bir terim olarak "vergiden muaf" mânâsına gelir. Bir vesikada geçen kelimedeki teknik mânâ kastediliyorsa, vergi muafiyetinin 30.000 dinarı nasıl geçtiği karanhk kalmaktadır. Zira vergi muafiyeti, *iktâ*'ın vergi gelirinin, meblâğ'ın miktarını dikkate almaksızın, şu halde 30.000 dinardan fazla bir meblâğın emre âmade olması demektir. *Müsellem* kelimesi burada belki de vesikada onu takiben, *iktâ*'ın divan memurlarının her türlü müdahale (*taşşarruf*, *müdâhalet*) sinden uzak tutulması cümlesiyle aynı mânaya gelmektedir. *İktâ* sahibinin kendisine tahsis edilmiş olan meblâğı temin ettiği veya hepsini aldığı vergi nev'ileri bir vesikada sayılmıştır: Bunlar *merâfık*, *menâl*, *avârız*, *çayyârât*, *mu'en* ve *kısmet*'i ihtiva eden bütün vergiler (*mâl*)dir.

İkta sahibinin, şu veya bu tarzda *iktâ*'ını, hükümdarın tasvib ve tevcihini almaksızın, kendi kendine büyüttüğü olur. Bu arttırılan kısmı, sultanın gönderdiği fevkalâde selâhiyeti haiz bir devlet adamı tarafından yapılan tahkikten sonra ondan geri alınır.

İktâ tevcihi pek muhtelif sebeplerle olur. Her şeyden önce sadıkane hizmetler, evvelce tevcih edilmiş iktaların arttırılmasıyla mükâfatlandırılır. Bu hizmetlerin neden ibaret olduğu ifade edilmez. Sonra hükümdar ailesi mensuplarının ve tâbi prenslerin *iktâ*'ları vardır. Bunlara yapılan *iktâ*'lar esnasında bazan *iktâ* menşur'unda, meselâ bir prensin doğuşu gibi açık bir vesile zikredilir. Birçok hallerde, idareye yapılmış veya yapılacak hizmetler *iktâ* ile karşılanır; yani *iktâ* maaşa ek olarak veya maaş yerine verilir.

Dr. Horst, bundan sonra tekrar ordu mensuplarına maaş yerine -Nizâmü'l-mülk'ten beri kaide haline gelen-*iktâ* verilmesini ele almaktadır.

Vesikalarda *iktâ* tevcihinin askerlere maaş ödeme yerine geçtiğini teyid eden hiçbir bilgi yoktur. Aksine, Nizâmü'l-mülk, *siyasetnâme*'sinde (fasıl, 23) hiç *iktâ*'ı olmayan askerlere hükümdarın tesbit edilmiş zaman-

larda şahsen ücret ödemesini söyler. Bu nasihatın ancak nazarı bir kıymeti olduğu kendiliğinden anlaşılıyor. Bununla beraber, hükümdar bizzat nakden maaş ödemeyi kaldırmamış olsaydı, Nizamü'l-mülk de sebepsiz olarak bu tavsiyeyi yapmazdı. Aynı fasılda askerî birliklerin presentation'unun *iktâ* sahibi tarafından yapılması, mutad olarak müşahede edilir ve ona uğranılan zayıyatı derhal bildirmesi vazife olarak verilir.

Bu arada bahis konusu edilen devir için askerî *iktâ*(?) hakkında en eski bilgi Sancar zamanından kalma, muhteva itibarıyla aynı olan iki vesikada bulunmaktadır. Burada, Mâverâü'n-nehir'e yapılan sefer dolayısıyla boşalan (*mahlûl*) *iktâ*ların *divân-ı hâşş'*a alınması söylenmektedir. Şüphesiz bu sefer esnasında şehit düşmüş olan *iktâ* sahipleriyle idarî makam işgal eden askerî şahıslar da bahis konusu olabilir.

Dr. Horst, daha kat'i bilginin Hârezmşâh Gıyasü'd-dîn Pîrşâh zamanı vesikalarından çıkarılabileceğinden bahsetmektedir. Bir vesikada zikredildiğine göre, ordu mensupları (*mütecennide*) yeni hükümdarın divânından *iktâ* ve *nân-pâre* alırlar. Diğer bir vesikadan anlaşıldığına göre, büyüklere ve ordu kumandanları (*isfesâlârân*) na, *iktâ* ve *nân-pâre*'nin prensin veziri vasıtasıyla teklif edilmesi talimatı verilir. Başka bir vesikaya göre ise 'âriz (*şâhib-i divân-ı 'arz*)ın vazifesi, *iktâ* sahipleri (*iktâ'dârân*) nden, *icrâ-hôrân* (*cerâ-hôrân*: "ücret alanlar" yerine) dan ve *haylâtâşân*'dan *iktâ*'ları ve *nân-pâre*'leri ölçüsünde hizmetler istemektedir.

Iktâ gayri muayyen bir müddet için tevcih edilir. *Nizamü'l-mülk* eserinde (fasıl, 6), memurların ve *iktâ* sahiplerinin her 2-3 yılda değiştirilmesini talebederse de, bundan değiştirme muamelesinin mutad olduğu neticesi çıkarılamaz. *Iktâ*'ın meriyet müddeti hakkında hiç bir vesikada bir şey söylenmez. Her *iktâ* sahibi, *iktâ*'ını her zaman mümkün olan geri çağırılmasına, bu vukubulmazsa, ölünceye kadar muhafaza ederdi. Bir *iktâ* sahibinin ölümü halinde, yukarıda zikredildiği gibi, yeni *iktâ* yapılabilmesi için *iktâ* geri alınmazdı. Bazı vesikalarda işaret edildiği üzere, bir kimsenin inhilâl etmiş *iktâ*'ı, kanuna aykırı olarak kendine mal etmesi tabiatıyla çok olurdu. Hükümdar, yapılmış bir *iktâ*'ı keyfi bir sebepten her zaman iptal edebilir ve gözden düşmüş *iktâ* sahibi tekrar teveccühe nail kılınırsa, *iktâ* yenilebilirdi. Bu iş buna dair vesika isdarı suretiyle olurdu. İster tahta yeni bir hükümdar geçmiş olsun, ister bir prens bahis mevzuu sahaya melik olsun, *iktâ*'ı verenin her değişmesinde mevcut *iktâ*'lar muntazaman yeniden tastik edilir. Keza daha önce yapılmış *iktâ*'lar arttırılabilir ve muhtemelen azaltılabilir de.

Büyük Selçuklular ve Hârezmşâhlâr devrinde *iktâ*'ların ne dereceye kadar irsî olabildiği, vesikalardan çıkarılmıyor. Bununla beraber, tıpkı bir memuriyetin babadan oğula geçebilmesi gibi, *iktâ*'nı da irsen intikal ettiği veya daha tam ifade etmek gerekirse, memuriyetle birlikte babanın *iktâ*'nın da onun ölümünden sonra oğluna tevcih edildiği kabul edilebilir. Bu, *iktâ*'ın *divân-ı 'arz*'da yeniden (kıymetinin) tesbitine ve yeni bir emirname (*misâl*) çıkarılmasına ihtiyaç gösterir.

Bir *iktâ*'ın idarî bakımdan tâbi olduğu muamele nisbeten karışıktır. Çünkü devlet idaresinin muhtelif dalları bununla ilgilidir.

Hükümdar, *iktâ*'ı tevcih eder. O veya *divân-ı a'lâ* kıymetini tesbit eder. *Divân-ı 'arz*, tesbit edilmiş kıymete istinaden *iktâ* sahasını seçer. Bir vesika da *iktâ* sahasının tâyininin eyalet idaresi divanı vâsitasıyla olduğu görünüyor. *Divân-ı 'arz*, (keyfiyeti), *divân-ı istifâ*'ya bildirir. *Divân-ı istifâ* defterler (*defâtir*) e istinaden *iktâ*'ın vergi bakımından hesabı (*isti'dâd*) na teşebbüs eder. *Divân-ı 'arz*, (durumu) muhtemelen, mâli işlerin kontrolüyle vazifeli olan *divân-ı işrâf*'a da bildirir; iş, *divân-ı 'arz*'dan, *iktâ* vesikasını hazırlayan *divân-ı inşâ*'ya gider.

İktâ sahibi (*muқта, iktâ'dâr*) *iktâ* sahasında devlet kudretini temsil eder. Bu sebepten, vesikalarda *iktâ* sahiplerine verilen talimat bir miktar *raiye*'in üzerine tayin edilen ricale verilen talimattan pek az farklıdır. Böylece burada da Tanrı korkusu, adalet, yumuşaklık, emniyet ve nizamın tesisi için gayret, *raiye*'in refahı, fakirlerin, zenginlerin ve kuvvetlilerin tagallübüne karşı himayesi ilk yeri işgal eder. Bundan sonra vergilerin toplanması ve idaresi hakkında emirler gelir. *İktâ* sahibi, tesbit edilen kanunlara, meblâğlara ve müddetlere dikkat eden, bütün vergileri ve devlet hisseleri (*huķuk-ı divânî*)ni tahsil eden, fakat yeni vergi ihdas etmeyen, itimada şayan ve namuslu '*âmiller* (*'ummâl*) ve maliye müfettişleri (*mutaşarrıfân*) tayin etmekle mükelleftir. '*Âmiller* yumuşak, âdil ve tarafsız hareket etmelidir. Eskiden tayin edilmiş vergileri ve vergi iltizam mukaveleleri (*mu'âmelât*)ni muhafaza etmeli ve devlet vergileri (*mâl-i divânî*)ni yavaş, yani her halde hakiki mevsiminde tahsil etmelidir. *İktâ* sahalarında yaşayan *raiye*'e, bütün vergileri *iktâ* sahibinin memur ve tahsildarlarına sevketmek talimatı verilir. *İktâ* sahibi her halde idarî faaliyeti için tazminat olarak *huķuk-ı muķt'âne* alır.

Maliye memurlarından başka *iktâ* sahibinin madunları olarak -her halde ancak büyük *iktâ*'larda- *şahne*'ler zikredilir. Bunun vazifesi emniyet

ve nizamın muhafazasıdır. Nihayet *muhta*, ikta sahasında dünyevî adaleti (hükümet) icra eder⁴⁶.

Dr. Horst'un *iktâ* sistemi hakkında verdiği bilgiyi hemen hemen aynen nakletmiş bulunuyoruz. Eserin en başarılı bahsi de budur.

Hususi Arazi Mülkiyeti (s. 68)

Has arazi için olduğu gibi, hususi arazi mülkiyeti için de muhtelif isimler vardır. Şâmil mefhum, *mülk* (*milk*)'dür. İslâm hukuku mülk ile tasarruf arasında fark gözetmez. *Emlâk*, *esbâb*, *müstagallât* ve *zay'ât*, mülke mensupturlar. Bu terimler *has emlâk* için de kullanılır. Arazi sahibi (*mâlik*) mülkü üzerinde tam tasarruf hakları (*taşarrufât-ı mâlikâne*) na sahiptir: Satma (*bey'*), hediye (*hibe*), değişme (*ikrâr*), rehin (*rehn*), *vakf* v.s. Yani *mâlik* mülküne serbestçe sahip olabilir. Hususi mülk normal olarak, mutad vergileri ödemek zorundadır. *İktâ*'da ve vakıflarda da olduğu gibi, vergiler tamamıyla ve kısmen muaf (*muşkât*) tutulabilir. Vergi *iskat'ı* müddetsiz (*be-devâm*) muteberdir ve ilgili vergi defterlerine kaydedilir. Bütün veya bazı vergileri ödemesi gerekmeyen bir şahıs, *maşûn*, *mu'âf* (ödemeden kurtulmuştur) dir. *Müselle*m demek, "bir sahanın vergi ödemekten (tamamı mı?) muaf olması demektir. Vergiden muaf mülke, keza bundan elde edilen gelirlere (?) *in'âm* denir.

Muhtâ'ın *iktâ* sahasında sahip olduğu haklar, mülkü içindeki *mâlik* için de aynen muteberdir. *Mâlik*'in, *raiyet'e* karşı aynı şekilde vazifeleri vardır. *Mâlik*, dünyevî adaleti icra eder ve vergilerin aynen ve tamamıyla toplanmasından ve tesliminden mes'uldür. *İktâ* sahibinin *hukûk-ı muhta'âne*'si, *mersûm* ve *hıuşaşı mâlik'e* tekabül eder. *Mâlik*, bunu, muhtemelen yaptığı idarî vazifelere karşılık alır.

Evkaf (s. 68-71)

Bir vakıf (*vakf*; cemi: *evkâf*), hukukî bir muameledir. Bu muameleyle bir şeyin mâliki, onun üzerindeki temellük hakkını, faydaları hayır gayeleri için kullanılsın diye terkeder. Buna mukabil mâlik esasını muhafaza

⁴⁶ Dr. Horst, bu bilgiyi esas itibariyle *iktâ* tevcihine dair Sancar'a ait bir vesikaya (bk. At.,s.84); Tekiş'e ait dört vesikaya (bk. *Tev.*, 30 vdd; 90 vdd; 95 vdd; 118 vd); Gıyâsü'd-dîn Pırşâh'a ait bir vesikaya (*Ves.*, vr.85 a vdd) dayanarak vermektedir. Bundan başka *vali*, *Müstevfi-yi memâlik*, *vekil-i der* tayinine dair vesikalari kullanmaktadır. İlgili bahislerin notlarına bakınız.

etmek suretiyle bundan fayda temin eder, fakat vakıf kelimesi, aynı zamanda bizzat vakfedilmiş şeyin de adıdır.

Bu umuma nâfi müessesenin menşei muhtemel olarak VII. asırdadır. ve ilk sağlam hukukî tedvini, belki de Bizans tesiri altında ancak VIII. asırda oldu.

Bir vakfın tesisi *vâkıf*'ın hususi işidir ve umumiyetle bir vakıf vesikası (*vakfnâme* veya *huccet-i vakf*) hazırlanması suretiyle vukubulur. Eldeki vesikalar ancak devlet vakıf işleriyle meşgul olduğu zaman bilgi verirler. Bu da ancak tastiki, kontrolü lüzum halinde vakıfların idaresi, (vakıflara) vergi müzaheretini gösterildiği esnada olur.

Vakıf mefhumu için vesikalarda dört muhtelif terim vardır. Fakat bunlar esas itibariyle aynı manaya gelirler: *vakf* (cemi: *evkâf*), kelimesi en çok geçen bir terimdir. Bunun yanında, Hârezmşâh Tekiş zamanı inşâ *dî-dâni*'ndan çıkma vesikalarda *muhabbesât* ("vakfedilmiş şeyler"), *müsebbelât* ("umumun faydalanması maksadına vakfedilmiş şeyler") ve *hayrat* ("dini tesis") kelimeleri de bulunmaktadır. *Hayr* ("iyilik") kelimesi de bir vesikada aynı manâya kullanılır.

Burada bahis mevzuu edilen vakıflar arazi vakıflarıdır. Bunun gelirleri (*mahsûlât*), vâkıfın şartına göre ve şeri hukuka uygun olarak, câmiler'in türbelerinin, medreselerin, zâviyelerinin ve umuma faydalı gayeler için kurulmuş diğer binaların devamını temin etmek ve bu müesseselerde çalışan personelin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılır. Bu topraklar ya kendi personeliyle idare edilir veya iltizama verilir. İltizam (*icâret*) en çok üç yıl sürer.

Bir vakfın tesisi, hükümetçe tastik edilmelidir. Bazı tastik emirnâmeleri elimizdeki bazı vesikalarda vardır. Bu vesikalardan biri vakfnâmenin arkasında bulunmaktadır ve hükümdarın *tevki-i eşref*'i ile süslenmiştir. Bu vesika vakfnâme ile ayrılmaz bir şekilde bağlı olduğu için, arka sayfada zikredilen ve tasvir edilen tesislerin sayılmasından sarf-ı nazar edebilir ve tesislerin idaresine hiç girilmez. Diğer vesika daha mufassal'dır: *Vâkıf*, câmiler ve zâviyeler kurmuştur. Bunlara menkul ve gayri menkul mahnu (*esbâb* ve *emlâk*) vakf eder. Bu vakfın tastiki için bu vesika hazırlanmıştır. İçinde vâkıfın, kendinden ve oğlundan sonra haleflerinden hangilerininin vakıfları idare edebileceği tamamiyle tafsil edilir.

Kendisine vakfın kazancından para ödenen vakıf idarecisi (*mütevelli*), *vâkıf* tarafından bizzat tayin edilebilir. Ekseriya *vâkıf* ilk olarak idare (*tev-*

liyet)yi bizzat üzerine alabilir ve ahfadını kendisinin ve haleflerinin yaşama şartlarını temin etmek için, halefini bu memuriyete tayin edebilir. *Vâkıf*'ın tayin etmiş olduğu *mütevelli*'lerden kimse kalmazsa, devlet tarafından bir *mütevelli* tayin edilir.

Mütevelli, mevcudun muhafazasından ve vakıfların arttırılmasından mes'uldur. O, binalarda yapılması lüzumlu tadilâta ve tamirata teşebbüs eder. Vakıf sahibini, hâsılatı (*mahsulât*)nı, gelirleri (*irtifâ'ât*)ni, masrafları (*meşârif*) kontrol eder, gelirleri *vâkıf*'ın gayesi yolunda sarfa selâhiyetlidir ve hâsılatı onun şartlarına göre, *divân-ı işrâf*'ın tavzif ettiği memurların (*mu'temedân*) bilgisi dahilinde, salâhiyetli makamlar (*meşârif* ve *mevâzî-i istihkâk*, *meşâbb-i istihkâk*)'a sevk eder. Daha küçük vakıflarda *mütevelli*, 'âmillik memuriyetini bizzat yapar. Daha büyük vakıflarda o, bu ve buna benzer vazifeler için bu işleri yapabilecek mâdûn memurlar kullanır: Meselâ bir nâib, hâsılatı toplayan ve hesabeden bir memur olan 'âmil, ziraat (işleri) için bir *vekil*. Muhtemel olarak emri altındaki sahada dünyevî adaleti de *mütevelli* icra eder.

Devlet kontrolü ve lüzumu halinde tesislerin idaresi, merkezi idarenin bir makamı, *divân-ı evkâf-ı memâlik* tarafından yapılır. Fakat vakıflarda işlerin normal gidişi halinde, bu makamın müdahale (*müdâhalet*)ye hakkı yoktur: Kadı tayinine dair bir vesikada *divân-ı evkâf-ı memâlik*'in, kadı tarafından idare edilen vakıflara müdahaleye aslâ selâhiyettar olmadığı açık olarak tesbit edilmiştir.

Divân-ı evkâf-ı memâlik'ten sonra gelen organlar, eyalet veya bölge seviyesinde bulunanlar *divân-ı evkâf*'lardır. Bu divanlar salâhiyetleri dahilinde bulunan sahalardaki vakıfları kontrol ederler. Gelir ve giderleri kaydederler. Vakıfnameleri muhafaza ederler, Memurlar nasb ve azlederler. Bunların dışında *mütevelli*'ler gibi aynı vazifelere sahiptirler.

Vakıf divanlarından başka, kadılar (*kuzât*) da, ek görev olarak vakıfların idaresi veya nezaretiyle meşgul olurlar. Şüphesiz kadı'nın bu divanlarla münasebeti karanlık kalmaktadır. İki vesikadan (mahallî) hâkimlerin, alt kademedeki divanların emrinde buldukları açıkça meydana çıkmaktadır. Diğer taraftan hükümdarlık ordusu (*haşem* ve *leşkeriyân-ı hazret*) kadısı, devletin bütün vakıfları (*evkâf-ı memâlik*)nı kontrol eder. Belki de kadı, *divân-ı evkâf-ı memâlik*'in başıdır.

Bir *vali* ve *reis* de kendi memuriyet sahalarındaki vakıfları kontrol eder. Bir *medrese*'nin vakıfları, umumiyetle müderris; bir cami de bazan *hatib* tarafından idare edilir.

Diğer nev'iden araziye olduğu gibi hükümet vakıflara da bazan vergi müzaheretleri tanır. Bu hususta yukarıda geçen iki vesikada misâller vardır. Bunların ilki tarafından tastik edilmiş vakıf arazi vergisi (*harâc*), *me'ûnet* ve *avârız* gibi fevkalâde vergiler müstesna diğer bütün vergilerden muaf-tır. Sâkinlerine angarya (*şâhkâr ve bigâr*) gerekmez. İkinci vesika ile tastik edilmiş vakıf, vergilerden tamamiyle muaf(*müsellem*)tır ve selâhiyetli maliye müfettişleri(*mutaşarrıfân*)ne, teker teker sayılmış olan fevkalâde vergileri istememeleri şiddetle ihtar edilir ⁴⁷.

Vergiler (s. 71-82)

Büyük Selçuklular ve Hârezmşâhlar zamanında vergilerin ele alınması bir müşkille karşılaşır. Vesikalar vergi sistemi hakkında umumi mahiyette bilgi verirler. Fakat bir sahanın münferit vergilerinin miktarı hakkında hiçbir rakam ihtiva etmezler. Türlü türlü vergiler vardır, fakat niçin, nereden ödenir, söylenmez.

Bu hususta Dr. Horst'un dikkatini çeken diğer bir nokta da şudur: Eski İslâmî vergilerden *şadaka* veya *zekât* bu devir vergi sisteminde hemen hiç bir rol oynamaz. *Zekât* terimi vesikalarda hiç geçmez. Esas itibariyle *zekât* ile sinonim olan *şadaka* kelimesi ise sadece bir yerde geçer. Bunun yerine çok sayıda vergi adları bulunmaktadır. Bunların karşılıklı sınırlarını çizmek güçtür. Verilen bilgiler kısmen menşei, kısmen sarf maksadı ve kısmen tahsil tarzıyla münasebettardır.

İlk vergi adları gurubu, idare organları vasıtasıyla toplanan vergiler *iktâ* sahipleri, mütevellîler, melikler de bunlardan sayılabilir-ve iltizam suretiyle toplanan vergiler olmak üzere ikiye ayrılır.

Sarf gayesinin veya müstefit olanların zikredildiği vergiler ikinci gurubu teşkil ederler. Bu, batıdaki kilise vergilerine benzer. Merkezî idareye isabet eden vergilerle hazineye tahsis edilmiş olan vergiler bu meyandadır.

Üçüncü gurup vergi adları Batı'da olduğu gibi, meselâ arazi vergisi- (*harâc*) ni, servet vergisi (*erbâbu'l-mâl*) ni, mera vergisi (*rusûm-ı merâ'î*) baş vergisi (*cizye*)ni v.s. ihtiva eder. Görülüyor ki, bunlar verginin menşei, ne üzerine, nereden ve hangi muhitten toplandığını gösterir.

⁴⁷ Dr. Horst, bu bilgiyi, *evkaf*'a dair Sancar'a ait iki vesikaya (bk. *At.*, s.52 vd.;53 vdd); Atsız veya II Arslan'a ait bir vesikaya (bk. *Ara.* vr. 16 b vdd); Tekiş'e ait 3 vesikaya (bk. *Tev.*, s.46 vdd; 85 vdd; 115 vdd); Gıyâsü'd-dîn Pîrşâh'a ait bir vesikaya (bk. *Ves.*, 67 vdd) dayanarak vermektedir.

Vergiler (*mâl*, cemi: *emvâl*)in tahsili, görüldüğü üzere, lüzum halinde merkezî idarenin veya valinin talimatı üzerine *istîfâ divânları*, *‘âmiller*, muhtelif arazi sahipleri vasıtasıyla olur.

‘Âmiller, vergi tahsili esnasında diğer devlet makamları tarafından destekleneceklerinden emindirler. *İktâ* sahalarından vergi tahsili (daima?) *iktâ* sahibi (*muқта*) vasıtasıyla, küçük vakıflarda vakıf idarecisi (*mütevelli*) vasıtasıyla, hususî mülkte ise *mâlik* vasıtasıyla olur. Bu son hallerde vergilerin tahsiliyle meşgul olan şahısların, topladıkları vergileri tamamiyle veya kısmen (âit oldukları makamlara) sevk etmek zorunda olup olmadıkları veya bu vergilerin şahsî masrafları için ellerinde kalıp kalmadığı ciheti ekseriya karanlık kalmaktadır. Bu, onlara ne dereceye kadar vergi muafiyeti tanınmasına bağlıdır. Kanunlar, arazi vergisi (*harâc*) nin tahsilinde esas teşkil ederler. Bu *Kanunlar* eskidenberi değişmeden mevcuttur ve düzen içinde olması gerekir. Bunların yanında *defterler* de vardır. Bunlara tahsil edilecek veya tahsil edilmiş vergiler kaydedilir. *Kanunlar*, muayyen bir sahayla ilgilidir. Böylece bir vesikada bir *reis*'in çok büyük memuriyet sahası için bir *kanun* vardır. Burada bir harac memuru (*şâhib-i harâc*) tarafından idare edilen vilâyet harac kanunu (*kânun-ı harâc-ı vilâyet*)nünden söz edilir. Kanunlara istinaden tahsil edilen vergiler, şu adları taşırlar: *emvâl* (“vergiler” umumî olarak); *emvâl-i divân-î* (“devlet vergileri”; “yani merkezî idarenin emrinde olan vergiler”); *hukuk-ı divânî* (“devlet vergileri”; her halde *emvâl-i divânî* ile aynıdır); *mu‘amelât-ı divânî* (“vergi iltizamı ile elde edilmiş devlet vergileri”); *harâc*.

Harâc, devlet vergilerine ait olabileceği için bütün bunlarla yalnız haracın kastedilmesi mümkündür. Müddetsiz vergi düşme (*ışkat*)de, düşülmüş (*müşkât*) *harâc*, gerek kanunlardan, gerekse defterlerden silinir. Münferit organlara verilen vergilerin tahsili ile ilgili emirler ve ihtarlar şu vakıanın bilinmesinin ışığı altında vergi mükelleflerinin lehine olarak korunması maksadiyle formüle edilir: Memleket ziraatinin inhitatının arkasından, vergi gelirlerinin azalması gelir.

Bu emirler, hiç olmazsa zaman zaman, hükümetin, vergi tahsilini meşru bir temele oturtmak için ve *raiye*'i *‘âmiller*'in zulmünden korumak için ciddi gayretlerde bulunduğunu gösterir. Bu emirlerin sayı ve şumulünden, emirlere nekadar çok karşı geldiği neticesine varılabilir.

Vergiler, eski emir ve tesbitlere göre, hususiyle arazi vergisi (*harâc*), eski kanunlara istinaden tahsil edilirdi.

Bid'atler ve olağanüstü vergiler (*zevâid* ve *mu'en*), ekseriya yasak edilir. Bu sonuncular bazan yasak edilir, bazı hallerde de emredilir. Bir vergi yeni ihdas edilirse, *mu'teberân* tarafından kabul edildiği takdirde muhafaza edilmesi emredilir.

Vergilerin nev'i ve miktarı gibi, ödeme zamanı da önceden tesbit edilir: Vergi tahsili alışılmış mevsimlerde, kuvvet ve şiddet kullanmaksızın, yumuşak, fakat ihmal etmeksizin ve uzatmadan yapılmalıdır. (Meselâ arazi vergisinin tahsil zamanı hasattan sonra idi). Vergi tahsiline selâhiyetli memurlar, herhangi vergi bakiyeleri için tevkif edilir ve yerinde kullanılmayan vergi paraları on misli miktarında ödetilir.

Diğer taraftan, *raiye'te*, vergilerin mutad olduğu ve tesbit edildiği üzere, alışılmış, tam miktarda, tam zamanında, bahanesiz ve bir şey gizlenmeksizin teslim etmeleri ihtar edilir.

Başka bir vergi tahsili tarzı, *mu'âmele* suretiyle olur. Arapça *mu'âmele* kelimesi, sıra ile, "muamele, hareket tarzı, iş, münasebeti" mânâlarına gelir. Bu esas mânâ eldeki vesikalarda "memuriyet işleri" mânâsına tekabül eder. *Mu'âmele* kelimesinin başka bir mânâsı, "vergi iltizamı (mukavelesi)" dir.

Dr. Horst, Lambton'un bunu farkettiğini kaydederek, onun vardığı neticeleri aynen naklediyor. Selçuklular devrinde mukâtaa nev'inden anlaşmalarla ödenen gelirle meşgul bir *mu'âmelet* ve *kısmet divanı*'nın bulunduğunu kaydediyor. Lambton'a göre, mukâtaa, bir muntika vergisinin tesbit edilmiş bir miktarda taktiri; bir muntika gelirinin sakinleri tarafından sabit bir meblâğ mukabilinde iltizamıdır.

Vesikalarda *mu'âmele* kelimesinin "vergi iltizamı" mânâsına geldiği yerler pek vazih değildirler. En açığı, Hârezmşâh Atsız'ın inşâ divanı'ndan çıkmış vesikadaki bir yerde bulunmaktadır. Burada *mütevfi*'nin *eş-hâb-ı havâlât* ile *mu'âmelet*'i tam hesaplaması söylenmektedir. Bu cümleden, maliye idaresinin muayyen bir meblâğa karşılık, istediği şahıslara vergi tahsisleri (*havâlât*) yaptığı meydana çıkmaktadır. Bu şahıslar tesbit edilmiş muntikalarda vergi toplamaktadırlar. Bu hareket tarzına *mu'âmelet* deniyor. Bu, mukatâa mefhumunun yukarıda zikredilen ilk tarifine tekabül ediyor. Aynı vesikada şu cümle de bulunmaktadır: "*Mütevfi, raiye'tin mu'âmelât*'i ile sevk ve idare edenler (*ru'ât*)in *mu'âmelâtı* arasında âdil karar vere ve tavassut ede". Bu *raiye't* ve *ru'ât* kelimesiyle mezkûr vergi tahsisleri sahipleri (*eşhâb-ı havâlât*) kastedilebilir. Dr. Horst, misâl

vermek gerekirse, bir taraftan köylülerin, diğer taraftan kendi sahalarının vergilerini muayyen bir meblâğa karşılık iltizama almış olan arazi sahibi-*(mâlik)* nin bahis konusu olduğunun daha muhtemel bulunduğu fikrinde-
dir. Bu, yukarıda yapılmış olan tariflerin ikincisine tekabül etmiş olacak. *Mu'âmelât*, kısmen eski zamandan beri sabittir ve tam olarak muhafaza edilmelidir. Vergi tahsiliyle meşgul olan kimseler, meselâ *iktâ* sahibi (*muқта*) nin *nâibler*'i *mu'âmelât*'ın haricinde raiyetten hiç bir talepte bulunamazlar. Görünüşe göre, vergi iltizamı sahaları hususi maliye müfettişleri (*mutasar-rıfân-ı esbâb-ı mu'âmelât*) tarafından teftiş edilir(?)

Mu'amele yoluyla tahsil edilen vergilere *mâl-i mu'âmelât* denir. Bunun yanında *vucûh-i mu'âmelât*, *maşsulât* v.s. gibi adlar vardır. Bunların hepsi, esas itibariyle, *mâl-i mu'âmele* ile aynıdırlar: Ekseriya vergiye de sadece *mu'âmele* denir. Bu *mu'âmelât* vergilerinin hangi nev'iden oldukları adlarından çıkmıyor. Vesikalarda bir yer vardır ki, burada muamele'ye istinaden tahsil edilmiş olan vergiler daha yakından tayin ve tarif edilir. İster aynı, ister nakdî ödensin, her türlü vergilerin ya memurlar vasıtasıyla, veya in-direkt olarak vergi iltizamı yoluyla tahsil edildiği bundan istintac edilebilir. Elde mevcut kaynak malzemesi, bu halin zamanla ve bazı sahalarda fiilen vukubulduğunu kabul etmek için hiç bir imkân vermemektedir. Aşağı-yukarı memleket için de dolaşan memurlara ve ricale ödenmesi gereken hususi vergiler gurubu istisna teşkil edebilirdi.

Lambton, arazi vergisi(*harâc*)nin tahsil tarzı arasında *muқта'a*'yı *mu'âmele*'yle aynı mânaya geldiği şeklinde tasvir eder. Alp Arslan'ın inşâ divanı'ndan çıkma bir vesikada ise *harâc* ve *mu'âmele*'den söz edilir: *Vali*'nin *nâib*'leri bu iki verginin dışında *raiye*'ten hiç bir şey istemeyeceklerdir. Bu taktirde *harâc*'ın *mu'âmelet* zümresine girmediği anlaşılıyor. B. Spuler de bu ikisini Selçuklular devri için birleştirmekte ve orada bir general *harâc* ve *mu'âmele*'yi alır demektedir.

Selçuklular'dan önce ve ilk Selçuklular devrinde *mu'âmele*'nin yalnız muayyen bir vergi nevini göstermesi ve tahsil tarzını ifade etmesi, şüphesiz mümkündür. Bununla beraber Sancar'ın inşâ divanı'ndan çıkma bir vesikada "vergi iltizamları" ile vergi tahsilleri (*mu'âmelât* ve *irtifâ'ât*) şeklinde birleşik geçmesi yalnız Harezmsâhlar devri vesikalarında çok geçen "doğrudan ve iltizam yoluyla tahsil edilmiş vergiler"den başka türlü tercüme etmeye imkân olmayan *mâl* ve *mu'âmelât* ibaresi, hiç olmazsa muah-har Selçuklular ve Hârezmsâhlar devrinde *mu'amele* kelimesinin "vergi iltizamı" ve "vergi iltizamı yoluyla tahsil edilmiş vergiler" mânasına

geldiği neticesini çıkarmağa imkân veriyor. Muamele vergileri diğer vergiler gibi, yıllık bir düzene göre tahsil edilir.

Sarf gayesini gösteren vergi adları arasında “*divân-ı a^clâ* vergileri” en geniş yeri işgal ederler. Bu vergiler bu adla beraber, sadece divan vergileri veya *divânî* vergiler şeklinde de geçerler. Bunlarla, *divân-ı a^clâ*’nın emrindeki vergiler bahis konusudur. Bizzat vergiler, *mâl* (ve cemi halinde: *emvâl*; “vergiler”) *hak* (ve cemi halinde *hukûk*); *taşîsât* (gümrükler), *harâc* (“arazi vergisi”), *hıaş* (“hisseler”), *rûsûm* (tahsisât, vergiler: *resm*’den cemi), *vucûh* (“meblâğlar”; *vech*’ten cemi) adlarını taşırlar. Bu kelimeler, *harâc* ve belki de *hıaş* istisna edilecek olursa, aynı mânaya, yani sadece “vergiler” mânasına gelmelidir. Bu vergi nev’i, geç *Safevîler* zamanına kadar, burada bahis konusu edilen bütün devirlerde vardır.

Bu devlet vergileri muhtemelen bütün veya bazı vergilerin muayyen bir yüzdesidirler. Bir vesikada *hukûk-î divânî* adı altında arazi vergisi (*harâc*), *a^cşâr*, mera vergileri (*rusûm-ı merâ^cî*) v.s. zikredilir. Başka bir vesika ezcümle “divan’dan çıkan” bir çok vergileri kaydediyor. Belki de bunlarla devlet vergileri kastedilmiştir. Bilhassa adı geçen vergiler de bunlar arasında bulunurlar. Bahis konusu olanlar şunlardır: Mer^câ vergileri (*merâ^cî*), sadakalar (*şadakât*), hazine vergisi (*hızânet*), arazi vergisi (*mâl-î harâc*), % 10 hububatı (*gallet-î ^cuşr*) ve tahsisât (*mersumât*).

Yukarıda vergilerin idare ve tahsili hakkında umumi olarak söylenenler, özellikle devlet vergilerinde de muteberdir. Bir vesikadaki mülâhaza dikkate değer. Bu vesikada vali’ye, *emvâl-î divânî*’yi tahsil ettirmesi; ihtar üzerine divan’ın hissesini hazır tutması talimatı verilir. *Divân-ı a^clâ*’nın bu hadisede devlet vergilerinin yalnız bir kısmını alması, bu vergilerin *divân-ı a^clâ*’nın emrinde bulunduğu neticesiyle ancak zahiren tezat halindedir.

Bu vergiler daha tahsillerinden veya sevklerinden önce (*divân-ı a^clâ*’nın) emrindedirler: Aynı vesikada vali’ye *emvâl-î divânî*’den devlet memurları (“hizmetkârlarımız=*bendegân-ı mâ*)nın galirlerinin ödenmesi emri verilir. Kezâ Hârezmşâh Tekiş zamanında bir vezir *emvâl-î divânî*’den, nâibleri tarafından tutulan şu kadar (*çendîn*) bin dinar bir maaş (*mersûm*) alır.

Ebvâbu’l-mâl (servet vergisi), Sancar’ın inşâ divanı’ndan çıkma üç vesikada geçer. Bu vergi bir defasında arazi vergisi (*harâc*) ile birlikte seyyidlerin geçimine tahsis edilir; diğer bir defasında bu (ve *mu^câmelât*) *divân-ı hâşş* vekiline isabet eder.

'*Alef*, memurlar için bir geçim parasıdır. Keza yalnız Sancar zamanında geçer. Bir vesikada askerler (*mütecennide*)ye, hizmetkârlar (*haşem*)'a ve *havâlât-ı divânî*'a *raiyet*'ten '*avârız* ve '*alef* istemeleri yasak edilir. Diğer bir vesikada *raiyet* ve asillerden üçü atlı ikisi yaya beş kişi -polis- için '*alef* koymaları, yani onları beslemeleri ve ihtimal tehzizatlarını temin etmeleri talebedilir.

A'sâr ('*uşr*'un cemi; vesikalarda yalnız olarak geçmez), onda vergisi, *hukûk-ı divânî* arasında geçer ve Sancar'ın divanından çıkma iki vesikada görülür.

'*Avârız* ('*ârize*'nin cemi), olağanüstü vergiler, gerek Büyük Selçuklular'da, gerekse Hârezmşâhlar'da hususiyle ancak muayyen hallerde tahsil edilir. Sancar'a ait bir vesikada bir *reis*'e, '*avârız* ve *zevâ'id*'den mümkün olduğu kadar sakınması, fakat bu vergiyi toplamak zaruri bir hal alırsa, *raiyet*'e mütesaviyen taksim etmesi talimatı verilir. Olağanüstü vergilerin ekseriya keyfi olarak alındığı görünüyor. Buna müteallik bir yasak yukarıda '*alef* hakkında bilgi verilirken zikredildi. Ekseriya '*avârız* ve diğer olağanüstü vergiler bir vergi indirimi arasında geçer: Menkul mallar idarecisi (*vükelâ-yi esbâb*), köylüler (*berzigerân*) ve muayyen *müstegallât* sâkinleri, '*avârız* ve *nuzûr*'dan muaf (*masûn* ve *mu'âf*) dırlar. Bir kadının emlakinin müstecirler (*müste'cirân*) için, ne '*avârız*, ne de kısım ödemeleri gerekir.

Evkaf ve liyakat kazanmış bir kimse, '*avârız* ve diğer olağanüstü vergilerden muaftırlar. Bir *iktâ* sahibinin kendi ihtiyacı için tahsil edeceği vergilerde, ezcümle, bu '*avârız* da dahildir.

Bedrağa, öncü masrafları, muhtemelen öncü kuvvetleri için konulur.

Bâc ve *Bâc-ı mesâlik*, yol geçiş vergisi, yolların emniyetini temin için tahsil edilir.

Cizye, gayri müslim ehl-i kitaptan alınan baş vergisidir. İlk İslâmî devirde *cizye*'nin büyük önemi vardı. Burada ise yalnız bir defa, *Gıyasü'd-dîn Pîrşâh*'ın bir vesikasında geçer. Bu vergi, yeni fethedilmiş *Nahcivân*'daki *zimmî*'lerden alınır. Fakat bahis konusu *zimmî* İslâmîliği kabul ederse istenmez.

Hakk ve (daha çok) *hukûk* (cami hali), eskeriya, *divânî* eki ile ve keza gayri muayyen diğer bir vergi adıyla birlikte geçer. *Hukûk-ı divânî* yukarıda devlet vergileri arasında ele alındı.

Hukûk-ı Merâ'i veya sadece *merâ'i* bilhassa göçebelerden alınan otlak vergileridir. Türkmen başbuğları, otlakiye vergilerini *şahne*'nin *nâibi*'ne, tesbit edildiği şekilde ödemek zorundadırlar.

Hukûk-ı muhta'âne, *iktâ* sahiplerine mahsus vergilerdir. Bunları *raiye*t, *mu'âmelât* vergileriyle birlikte *iktâ* sahibinin *nâibi*'ne götürür.

Hukûk-ı ve *rusûm-i şahnegî*, şahnelik memuriyetine mahsus vergi ve tahsisattır ki, kendisi verilen bir zamanda tahsil eder.

Harâc, arazi vergisidir. Kelimenin menşei hakkında muhtelif görüşler mevcuttur. Dr. Horst, bu hususta Schwarz'ın, Christensen'in, Hennig'in fikirlerini nakletmektedir.

Arazi vergisi, tesbit edilmiş kanunlara istinaden ve defterlere kaydedilmek şartıyla, -Nahcivan'da yalnız müslümanlardan- tahsil edilir. Muayyen sahaların, muayyen vergileri tamamiyle veya muayyen bir kısmı öteden beri belli maksatlar için dikkate alınabilir. Böylece *Hârzem* arazi vergi gelirleri Melikşah'ın sarayındaki *taştâne*'ye tahsis edilirdi. Sancar zamanında *Merv* vilâyetinin servet gelirleri (*ebvâbu'l-mâl*) Seyyidlerin geçim (*erzâk*) ine ödenirdi. *Harâc*, gayri muayyen bir vergi iskatına uğrarsa, bu taktirde bu vergi kanunlardan ve defterlerden silinirdi.

Hışeş (*hişşe*'den cemi). Yukarıda devlet vergileri arasında belirtildiği gibi, *vali*'nin memurları tarafından tahsil edilen *hışeş-i divânî* ve *mersûm* ile birlikte *mâlik*'e düşen ve onun *'âmil*'i tarafından tahsil edilen *hışeş* vardır. Bu vergi nevi Tekiş zamanında mevcuttu.

Hızâne (lûgat mânası: hazine); zaman zaman geçen *mâl-i hızâne*, *emvâl-i hızâne* ve *vücûh-ı hızâne* (hazine vergileri) terkiplerinin kısaltılmışıdır. Bu vergi nevi, yalnız muahhar Hârezmşâhlar devrinde geçer ve hükümet tarafından tesbit edilir. *'âmiller* tarafından bir defasında bölge idaresi (*sarâ-yı ri'yâset*) nin talimatı üzerine tahsil edilir. Bir vesikada da, *vali*'ye, *vücûh-ı hızânet*'in ve *divânî* vergilerin emre uygun tahsili için mâhir mümessiller tayin etmesi talimatı verilir.

Mümessiller kelimesiyle muhtemelen *'âmiller* kastedilmiştir.

İdrârât (maaşlar, burslar), *tesvîgât* ile birlikte, vergiler gibi, *'âmil* tarafından tahsil edilir.

În'âm, bir vesikada geçtiğine göre, bir vergi nevidir. Bu vergi, hukûk ile beraber, hükümdarın emri (*tevkî'*) ve *divân* ve vergi çeki (*beravât-ı divânî*) ile *raiye*'ten talep edilir ve bunlar tarafından hak sahipleri (*şâhib-i*

hakık) ne ödenir. Diğer bir yerde, *in'âm*, vergiden muaf ülkeler; bugün farsça *bahşîş* mânasına gelir.

Kısem (*kısmet*'in cemi: "kısem"), olağanüstü vergilerdendir. *Raiyet* zaman zaman bunlardan muaf tutulurlar ve *iktâ* sahibesi hatun kendisi için tahsil eder.

Menâl (lügat mânası "kazanç"), tarif edilmeyen olağanüstü bir vergidir. *İktâ* sahibi hatun, diğer vergiler arasında bunu da kendisi için tutar.

Merâfık (*mirfak*, *merfık*'ın cemi, "mâl"), bir vesikada *menâl* ile birlikte zikredilir ve bir maaş nevini ifade eder; *Raiyet* bunu ve *mersûm*'u *iktâ* sahibi'nin memurlarına öder.

Merâfık ve *işâbât* (lügat mânası: kazançlar), *'âmiller* ('*ummâl*) ve maliye müfettişleri (*mutasarrıfân*) tarafından devlet hazinesi (*hızâne*)ne teslim edilir. Bu vergi nevi, bundan önceki gibi, yalnız *Gıyasü'd-dîn Pîrşâh*'a ait bir vesikada geçer.

Merâsim-i haşşa-yi bihâr ("özel denizler vergileri"), Fars körfezindeki gemilerin ödedikleri vergiler. Belki de liman harcı v.s.

Mersûm (lügat mânası: "emredilmiş"), bir maaş nevi. Burada vergi adları arasında zikredilmiştir. Çünkü *mersûm* hiç olmazsa kısmen, doğrudan doğruya *raiyet* tarafından hak sahibine veya mümessiline ödenir. Bu kelime ekseriya *rusûm* ile birlikte ve maaşın ödendiği memurun adı ile birlikte geçer. Meselâ *mersûm-ı şahnegî* (*Şahne*'nin maaşı) gibi. Aşağıda "Maaşlar" bölümünde daha fazla bilgi verilecektir.

Me'ûnet (cemi: *me'ûnât*, *mu'en*) (lügat mânası: "gıda maddesi"), '*alef*'e benzer." Geçim meblâğları" mânasına gelir ve kısmen kanunî olmayan vergilerden sayılır: *dîvân*'lara *raiyet*'ten tahsil etmemeleri ihtar edilir ve toplanması mutad yerden kaldırılması istenir. Bir *iktâ* sahibesi hatun bu vergiyi kendi ihtiyacı için tahsil eder, liyakat kazanmış bir şahsiyet *me'ûnet* ve benzeri vergileri (*kısem*, '*avârız* ve *nuzûl*) ödemekten muaf tutulur. Bundan başka *Gıyasü'd-dîn Pîrşâh*'ın bir vesikasından *vekîl-i der*'in madunları (*hıdmetkârân*) na ödediği bir ücret veya maaş nevini gösterir.

Muhdeşât ("yeni" vergiler), *zevâid* ("ek" vergiler) ile birlikte yasaktır.

Muqarrerât-ı mellâhan-ı furez, Liman pilotlarının "tesbit edilmiş" (vergileri) dir.

Nuzûl (lügat mânası: "attan inmek"), ihtimal bir nevi karargâh parasıdır. Bu kelime bir vesikada *me'ûnet* kelimesiyle birlikte geçer.

Nuzûr (nevr'in cemi:) ("takdis") teşhis edilmeyen bir vergiler nevidir ki, bâzı şahıslar muafırlar.

Resm (cemi: *rüsûm* "vergi"), müfred halinde yalnız bir yerde geçer, bir vergi nevinin bahis konusu olduğu da muhakkak değildir. Kelime cemi halinde çok geçer ve umumi olarak "vergiler" ve ekseriya tahsisat mânasına gelir. (*Rüsûm-ı dîvânî* hakkında, *dîvânî vergiler* için verilen izahata Bk.) Kelime ekseriya *mersûm* kelimesiyle birlikte bulunur. Bütün bu terimler aşağı yukarı "sağlam maaş ve tahsisat" mânasına gelir.

(*Hukûk*) ve *rüsûm-ı şahnegî* (*şahne*'ye maaş olarak verilen vergiler ve tahsisler) gibi. Bunları, *şahne* vadesinde mümessilleri vasıtasıyla Türkmen başbuğlarından tahsil eder.

Sadakât, eski İslâmi sadaka vergisi. Bütün diğer vergiler gibi *müşrif* vasıtasıyla kontrol edilir. Bu vergi ilk manasını tamamiyle kaybetmiştir.

Tesvîgât (*tesvîg*'in cemi: "müsaade, hediye"). Bir nevi burs ve tahsis mânasına gelir ve *idrârât* gibi vergi olarak 'âmil vasıtasıyla tahsil edilir.

Teveccühât (*teveccüh*'ün cemi: yöneliş), tam manasıyla tarif edilemeyen bir vergi nevidir. Bunlar, "câiz vergiler;" (*rüsûm-ı câiz*) ile birlikte 'âmil vasıtasıyla tahsil edilir. Lambton'a göre, normal vergilemeyi aşan vergiler bahis konusudur. Bu vergiler belki de Moğollar zamanında mutad olan *mütevccihât* ("nakdî vergiler") le aynıdır.

Ṭayyârât (lûgat mânası "uçanlar"), Lambton'a göre, "bir olağanüstü vergi nevi veya, belki de şehir kapılarında tahsil edilen gümrüklerdir." İbnü'l-Belhî'de bir vergi bulunmaktadır ki, Şiraz'ın içinde veya civarındaki bir pazarın *ṭayyârât* ve diğer vergileri 16000 dinarlık bir meblâğa balığ oluyordu. Le Strange, -bu eserin tercümesinde-bu kelimeye "kiralar" veya "fazla gelirler" mânalarını verir. Moğollar zamanında *ṭayyârât* kelimesi müsadere edilmiş servetlerin muhtelif neveleri manasına gelir. *Ṭayyârât*, yeni hükümet veya *vali* vasıtasıyla *dîvân*'ın tayin ettiği esaslara göre idare edilir. (*tîmârdâst*) ve *zarâ'ib* ve 'âvârîz ile birlikte olağanüstü vergilere dahildir. Bir vesikadaki *iktâ* sahibesi hatun bunu kendi masrafı için tahsil eder.

Vech (cemi: *vücûh*; lûgat mânası: "yüz"), "meblâğ" manasına gelen umumî bir tâbirdir ve ekseriya cemi halinde geçer. *Vücûh-ı envâ'-ı irtifa'ât* ("doğrudan doğruya tahsil edilen vergiler (?) (hasad vergileri) neveleri, meblâğları"), bu mânayı haizdir. *Dîvân* ve *dîvân-ı a'lâ* kelimeleriyle yapılan terkipte, emvâl gibi, sadece "vergiler" mânasına gelir. *Mülsevfî-*

yi memâlik vasıtasıyla tahsil edilen *vech* ve *mâl* da aynıdır. *Vech* ve *mâl* teriminin vergilerin heyeti umumiyesini ifade ettiği görünüyor.

Żarâ'ib (müfredi olan *zaribe* burada geçmez), görünüşe göre olağan-üstü vergilere dahildir ve zaman zaman *ṭayyârât* ile birlikte zikredilir. Bu iki vergi hesapları (*hesabhâ*), memurlar (*gumeştegân*) ve maliye müfettişleri (*mutasarrıfân*) tarafından *reis*'in ve *divân-ı 'amel*'in önüne konur. Her iki vergi *mütevfi* vasıtasıyla idare edilir.

*Żarâ'ib-i şeh*r ve *zarâ'ib-i k*asaba, belki de, *zara'ib*'in çeşitleridir. Sonuncunun mülki ve sair neveleri vardır ki, bundan ne anlamak gerektiği vesika metninden çıkarılamıyor. Lambton, *zarâ'ib*'in hesabedildiğinden başka bir para sistemiyle ödenen vergilerin tebdiliyle münasebettar olarak ilk zamanlarda olduğu gibi Selçuklular zamanında da tahsil edilen bir vergi olmasını mümkün sayıyor. *Żerâ'ib* yalnız Sancar zamanına ait vesikalarda geçiyor.

Zevâ'id (*zâ'id*'in cemi: "ek"), yasak olan ek vergilerdir. Divan'lardan, *zevâ'id* talep etmemeleri ve ödenmiş olan yerlerden de kaldırmaları veya bir zaruret halinde istemek zorunda kalırsa, mütesaviyen tahsil edilmesi istenir⁴⁸.

⁴⁸ Dr. Horst, vergiler hakkındaki bu bilgiyi, *Melik* tayinine dair Gıyâsü'd-dîn Pîrşâh'a ait iki vesikaya (*Ves.*,vr.95 vdd; vr.136 a vdd); *mütevfi-yi memâlik* tayinine dair Atsız'a ait 1 vesikaya (*Ahk.*, vr. 13 a vdd. *Ebk.*37 a vdd.,nşr. Tûysirkânî, s.78 vdd) İI Arslan'a ait bir vesikaya (*Ahk.* vr. 220 vd.); Gıyâsü'd-dîn Pîrşâh'a ait iki vesikaya (*Ves.*, vr, 11 b vdd; 41 a vdd);

Vali tayinine dair Alp Arslan'a ait bir vesikaya (*Ev.*, vr. 3 a vd);

Sancar zamanına ait 4 vesikaya (*At.*,s.16 vdd; 67 vdd; 69 vdd; 74 vdd); Atsız zamanına ait bir vesikaya (*Ahk.* vr. 57 a; nşr. Tûysirkânî, s. 33 vdd); İI Arslan'a ait bir vesikaya (*Ahk.*,vr.18 a vdd); Tekiş zamanına ait iki vesikaya (*Tev.*,s.13 vdd; 38 vdd); Gıyâsü'd-dîn Pîrşâh'a ait bir vesikaya (*Ves.*,vr.78 vdd);

Reis tayinine dair Sancar'a ait 4 vesikaya (bk. *At.*,21 vdd; 26 vdd; 40 vdd; 55 vdd); hükümdarı meçhul bir vesikaya (*Res.*,vr.93 add);

Müşrif-i vilâyet tayinine dair Sancar'a ait bir vesikaya (*Ahk.*,vr. 10 b vd; nşr. İkbâl, vizaret,s.31);

Mütevfi-yi vilâyet tayinine dair Sancar'a ait iki vesikaya (*At.*,s.46 vdd; *Ahk.*,vr.11 a vd);

Bölge müstefisi'ne dair Atsız'a ait bir vesikaya (*Ahk.*,vr.61 a vd; nşr. Tûysirkânî, s. 43 vd.);

Bölge müşrifi'ne dair meçhul bir hükümdara ait bir vesikaya (*Res.*,vr.95 a vd);

Âmil tayinine dair Sancar'a ait iki vesikaya (*At.*,s.60;s.66 vd); Atsız'a ait iki vesikaya (*Ahk.*,vr.74 a; 132 a; nşr. Tûysirkânî, s.81 vd);

İktâ tevcihine dair Tekiş'e ait üç vesikaya (*Tev.*,s.30 vdd; s. 90 vdd; s.95 vdd); Gıyâsü'd-dîn Pîrşâh'a ait bir vesikaya (bk. *Ves.*,vr.85 a vdd) ve başka vesikalara dayanarak veriyor.

Hizmetler (s. 83)

Vergiler yanında *raiye*'ten hizmetler istenir, fakat bu hizmetler ilk islâmî devirde olduğu gibi ve Doğu Roma kilisesi hizmeti gibi verginin bir unsuru değildir. Bilâkis bu hizmetler açıkça gayri kanuni sayılmıştır. Bu hizmetler için vesikalarda yalnız Hârezmşahlara devri için iki terim vardır: *şâhkâr* ve *bîgâr*, yani "mecburî iş ve angarya. Bu iki kelime birlikte geçer ve muhtemel olarak her türlü mecburi hizmetleri ifade ederler. Bu vesikada, *vali*'ye, köylüleri ve dihkânları (*dehâkin*) *şâhkâr* ve *bîgâr-ı müteğallibe* ("kuvvetlilerin mecburî iş ve angaryasından", yani hâkim muhitler vasıtasıyla yükletilen angaryadan) korunması talimatı verilir. Başka bir vesikada büyüklerin ve bir tesis memurlarının mecburî iş ve angarya talebinden korunması istenir. Üçüncü bir vesikada ise hizmetler bu tamahkârlık (*nehmet*), rüşvet ve başka kayırmalar ve *hakkû's-sa'y* ile *raiye*'i korumak icabeden aynı kategoriye sokuluyor.

Maaşlar (s. 83-87)

Tahsisat ve in'amlar dahil, yapılmış veya yapılacak hizmetlerin her türlü karşılığı; bir taraftan *iktâ* sistemi, diğer taraftan vergi sistemine sıkı sıkıya bağlıdır. Memurların maaşlarının ve askerlerin ücretlerinin *iktâ* gelirleri şeklinde ödenebilmesi bakımından *iktâ* sistemine; bazı maaş nevelerinin doğrudan doğruya bu maaşları alanlar vasıtasıyla vergi şeklinde mükelleflerden tahsil edilmesi, diğer bazı maaşların yüksek makamlardaki memurlar vasıtasıyla ellerinden geçen vergilerden şahısları için alakoymaları yüzünden, vergi sistemine bağlıdır. Her ikisi de, ruhanî asilzadenin ve benzeri muhitlerin, şerî memuriyetlerde bulunanların maaşları için muteber değildir. Onların tahsisatları salâhiyetli makamların kasalarından ödenir.

Eldeki vesikalarda geçen her türlü ödeme ve tahsisat şunlardır:

A'dâd ('*aded*'in cemi; "sayı"), görünüşe göre, Seyyidler'e (?) ödenen bir tahsisat nevidir.

Enzâr (*nazar*'ın cemi; "görme"; "ihtimam"). Her halde bir nevi tahsisattir. *Enzâr*, *müstevfî* vasıtasıyla idare, kontrol edilir ve ödenir. Bu esnada *müstevfî*, *enzâr*'ı alanları da denetlemek hak ve selâhiyetine sahiptir. *Enzâr*'ı teologlar, zâhitler v.s. alırlar.

Erzâk (*rızk*'in cemi; "yiyecekler"), maaşlar, tahsisat ve ücretlerdir. Askerî ve sivil hizmetkârlar (*hadem* ve *haşem*), vekilleri vasıtasıyla erzak ve mevacib alırlar. Hizmetkârların maaşlarını ödeme zamanları (*evkât-ı*

ütlâk-ı erzâk-ı hadem) müstevfî'ye bildirilir. Seyyidler, teologlar ve zâhitler, keza erzak alırlar. Fakat onlar bunu yapmış oldukları hizmetler için değil, Peygamber'in soyundan oldukları için veya mevki ve rütbeleri dolayısıyla alırlar. Bu hallerde *erzak* kelimesini tahsis (maaş) diye tercüme etmek gerekir. Bir vesikadan anlaşıldığına göre, Seyyidler'in tahsisatı, arazi vergisi (*harâc*) ve sevet vergisi (*ebvâbü'l-mâl*) nden ödenmektedir. Ordu mensupları (*mütecennide*) *mevâcib* ve *erzak*'larını *divân-ı 'arz'*ın başında bulunan devlet adamı vasıtasıyla alırlar.

Cedâvî (*cedvâ*'nın cemi; "hediye" ?), saray hizmetkârları (*bendegân-ı dergâh*) nın gelirlerini gösterir.

Câmegiyât, câmikiyât câmegi'nin cemi; "bir elbise (*câme*) için kâfi yün kumaş parçası" maaş ücret veya câmekîye: "burs" "maaş") sivil ve askerî hizmetkârlar (*haşem* ve *hadem*)a ödenir ve *müstevfî* vasıtasıyla idare edilir. *Müşrif*, ödenmesini kontrol eder.

Cerâyât veya *cirâyât* (*cerâ*'nın cemi; "burs", "yaşama masrafları"; veya "cirâyet", "günlük tayın", "maaş"), *câmegiyât* gibi *haşem* ve *hadem*'e ödenir ve *müstevfî* tarafından idare edilir ve *müşrif* tarafından kontrol edilir. Bunlar muhtelif rütbelerden birlik kumandanlarının gelirlerini gösterir.

Hukûk (*hak*'ın cemi; "hakikat", "iddia") yukarıda "vergiler" adı altında izah edilen resimlerdir. *Hukûk-ı muhta'âne* ("ikta sahibine mahsus vergiler"), maaşlar arasında zikredilebilir. İkta sahibi bunu gelirlerine ek olarak, belki de idarî vazifelerine karşılık doğrudan doğruya *raiyet*'ten tahsil eder. *Hukûk* ve *rüsûm-ı şahnegî* de maaşlar arasında zikredilebilir.

İcâb (ve cemi hali *icâbât*, özel mânası "mükellefiyet, tastik"). Bir maaş nevi: Bir prensin *iktâ*, *icâb*, *menkul malları* ve arazi (*esbâb, emlâk*) si tastik edilir. *İcâb*, *haşem*'e aittir ve *müstevfî*'nin selâhiyetine girer. Lambton bunu tahsisat olarak verir.

İdrâr ve (cemi olarak *idrârât*), her şeyden önce maaşlar mânasına gelir. Meselâ bir *vali*'nin, bir *kadı*'nın, bir *naķib*'in maaşları. Bundan başka tahsisler; meselâ teologların, rahiplerin v.s. Seyyidlerin, lâıyk adamların tahsisleri. *İdrârât müstevfî* tarafından idare edilir, (defterlere) kaydedilir ve ödenir; *müstevfî*, hesabı kontrol eder ve ödemedi içtinap etmek selâhiyetine sahiptir.

Ma'aş ("geçim vasıtası"), *naķib*'in Seyyidler'e ödediği meblâğdır. *Ma'âyiş* (*ma'işet*'in cemi: "yaşama vasıtası") teologlara, zâhitlere v.s. Seyyidler'e

lâyük adamlara, bir eyalet veziri'ne ödenen geçim parasıdır. *Mütevfiller* tarafından idare edilir ve ödenir.

Menâfi (*menfa'at*'in cemi; "fayda"), saray hizmetkârları (*bendegân-ı dergâh*)nın aldıkları tahsisattır.

Merâfık (*mirfuk*'in cemi; "mal"), bir *reis*'in, *mersûm* ile birlikte doğrudan doğruya *raiyet*'ten tahsil ettiği gelirlerdir.

Mersûm ve (cemi halinde) *mersûmat*, hemen hemen daima vasıtasız olarak *raiyet*'ten tahsil edilip, hak sahibine ödenen bir maaş nevini gösterir. Bu tarzda maaşlarını alan memurlar arasında *mütevfiller*, *mütevfi*'nin bir *nâib*'i, bir *müşrif*, bir *şâhib-i divân-ı 'arz*, bir *reis* bir *emîr-i âb* (sulama komiseri), bir *hatib*, bir *müderriis*, bir *mâllik* vardır,

Bütün bu hallerde *raiyet*'in bu *mersûm*'u bazan *hışeş*, *merâfık* ve *rûsum* ile birlikte hak sahiplerine veya bir memuruna götürmeleri açıkça söylenir. İki vesikada *mersûm*'un *iktâ* şeklinde tahsis edildiği görülmektedir. Bir vezirin "şukadar bin dinar" tutarındaki *mersûm*'u *emvâl-i divân*'dan ödenir. Böyle tek başına bulunan bir *mersûm*'un yanında, *mersûm-ı şahnegî* (*şahne'lere* mahsus havale) ve *mersûm-ı riyâset* (ve *istifâ*) terimleri vardır. Bunlar belki de bu makamların başında bulunanların maaşlarıdır.

Mevâcib, sivil hizmetkârlar (*hadem*) a, tercihan askerî hizmetkârlar (*haşem*)a ve bundan başka bir prence, bir yüksek subaya ve diğer devlet ricâline verilen maaşlardır. Bu kelime ordu mensupları (*mütecennide*)na ve köle askerler (*gülmân*) e ödenen ücret nevini gösterir. *Mevâcib*, ekseriya *iktâ* ile münasebettar olarak geçer. Öyle ki, bu taktirde *mevâcib* ile *iktâ* şeklinde tahsis edilmiş maaş kastedildiği farzedilebilir.

Mu'en (*me'ûnet*'in cemi), *vekil-i der*'in madûnlarına ödediği bir ücret nevidir.

Müşaheret (*şehr*'den, "ay"), teologların, medrese fakihlerinin aldıkları aylık maaşlardır. Kelime aylık ve günlük burslar (yevmden "gün" *müyâvemet*), yıllık burslar (sene'den *müsânehet*), bir medresenin müderriisleri tarafından kabiliyetleri nisbetlerinde talebeler için tesbit edilir.

Müsanehât ve *muyâvemet* için bk. *Müşaheret*.

Nânpâre (lügat mânası: ekmek dilimi, ekmek parçası"), esas itibariyle askerî şahıslara ödenen, hattâ asilzadeler ve ihtimal *Türk* askerî aristokrasisine mensup olan *dâd-beg* (en yüksek adliye memuru) bu muhite men-

sup sayılırsa, belki münhasıran askerlere ödenen bir maaş veya ücret nevidir. Selçuklular'ın kudret ve tesiri altında kalmış olan Memlûklar idaresinde *hubz* ("ekmek")in *iktâ* yerine geçen yaygın bir terim olması dik-kate şayandır.

Rüsûm (*resim*'in cemi; "narh", "maaş"), *raiyet* tarafından doğrudan doğruya memurlara gelir olarak ödenen meblağlardır. *Rüsûm-ı şahnegî*, inzibat makamına ödenmiş gelirlerdir.

Teşrifât (*teşrif*'in cemi; "şereflendirme"), *mütevfi* vasıtasıyla idare edilen "in'amlar"dır.

Tesvîgât (*tesvîg*'in cemi; "müsaade, hediye verme") *idrârât* ile birlikte *'âmîl* vasıtasıyla tahsil edilen bir aylık veya burs nevidir. Esasında *tesvîg* vergiden muaf bir saha idi.

Vazîfe, *dîvân-ı 'arz*'ı yönetenin ordu mensupları (*mütecennide*) na ödediği ve melikler (*mülûk*) in, *emîr*'lerin ve askerî kumandanlar (*serhâylân*, *isfehsâlârân*) in alt kumandanlar (*haylâtâşân*) a ödedikleri bir nevi ücrettir.

Vucûh-ı inti'âş ("ihya"), ihtimal Sedyyidler'e ödenen geçim paralarıdır⁴⁹.

HUKUK SİSTEMİ (s. 87-98)

İslâmî doğuda eski zamandanberi şerî hukuk ile örfî hukuk yanyana mevcut olagelmıştır. İslâmiyetten önceki zamanda münazaahlı meseleler hakem vasıtasıyla karara bağlanırdı. Hakem herhangi bir kimse olabilirdi. Peygamber Muhammed, ilk halifeler, valileri adaleti icra ederlerdi. Bundan

⁴⁹ Dr. Horst bu bilgiyi esas itibarıyla *Mütevfi-yi Memâlik* tayinine dair Atsız'a ait bir vesikaya (bk. *Ahk.*, vr.130 vdd; *Ebk.*, vr. 37 a vdd; nşr. Tûysirkânî,s.78 vdd); İl Arslan'a ait bir vesikaya (bk. *Ahk.*, vr. 22 a vdd); Gıyâsü'd-dîn Pîrşâh'a ait iki vesikaya (*Ves.*, 11 b vdd; 41 a vdd);

Divân-ı 'arz'a dair, yine Gıyâsü'd-dîn Pîrşâh'a ait bir vesikaya (bk. *Ves.*,vr. 43 b vdd); *Vezir* tayinine dair Sancar'a ait bir vesikaya (bk.At.,s.48 vdd); Tekiş'e ait bir vesikaya (bk. *Tev.*, 75 vdd);

Vali tayinine dair Sancar'a ait dört vesikaya (bk.At.,s.13 vdd; s.16 vdd; s.38 vdd; 74 vdd); halefi Rûknü'd-dîn Mahmud Han'a ait bir vesikaya (At. s.42 vdd); İl Arslan'a ait bir vesikaya (*Ahk.*, vr. 17 a vdd); Tekiş'e ait bir vesikaya (*Tev.*,s.13 vdd);

Vilâyet Mütevfi'si tayinine dair Sancar'a ait bir vesikaya (*At.*,s. 46 vdd);

Vilâyet müşrifliği tayinine dair Sancar'a ait bir vesikaya (bk.*Ahk.* vr. 10 b vdd);

Reis tayinine dair yine Sancar'a ait üç vesikaya (bk.*At.*,26 vdd; 40 vdd; 55 vdd); hükümdarı meçhul bir vesikaya ve diğer bazı *müderris*, *nakib*, *hatib*, *vekil-i der*, *bölge müşrifî*, *bölge mütevfi*'si tayinine dair vesikalara dayanarak bilgi vermektedir.

başka daha Ömer ve Osman, hukuk bilgisi olan kimseleri hâkim (kadı)-lığa tayin ettiler. Çok geçmeden *kadı*'nın adaleti yerine getirmesinde bazı kaideler kondu. 660-680 yılları arasında hükümlerin yazılı olarak tesbiti mutad hale geldi. Biraz sonra ise, vasîlik, *kadı*'nın elinde olan küçük yaşta-kilerin servetinin kayıt ve tesbiti âdeti yerleşti. Kaynak olarak, Kur'an ve Hadis'e dayanan şerî hukuk sisteminin inkişafı, hukuk kitaplarının tedvininiyle "icthad kapısı", yani kaynakların -Kur'an ve Hadis'in- müstakil araştırılması yolu, kapanınca, IX. asrın sonunda ehemmiyetli şekilde durdu.

Kadılar yanında bir dünyevî makam da, bilhassa ceza mes'elelerinde adalet icra ediyorlardı. Kadılar ise tercihan şerî hukuk meselelerine çağırıyorlardı. Şerî ve örfî mahkemelerin selâhiyetlerinin tam mânasile ayrılması şüphesiz bahis konusu değildi.

Şerî Hukuk Sistemi (s. 88-91).

Şerî hâkim (*kadı*, cemi: *kuzât*), halkın koruyucusu ve İslâm'ın bekçisidir. En alt kademedeki bir kadı bile, devletin ve dinin -hükümdarın, halifenin, Peygamberin, Allah'ın- mümessilidir. O, vazifesini tek başına görür. Müsterek hâkimlik İslâm'ın meçhulüdür. *Kadı*, din ve şeriat ile ilgili bütün işlerde selâhiyetlidir ve *divân* kendisini desteklemek zorundadır. *Kadı* olmak itibarıyla aynı zamanda hâkimdir, yani örfî mahkeme işleri de ona düşer.

Kadı'nın, hukukî faaliyeti esnasında kullandığı kaynaklar, Kur'an, Hadis, Peygamber'in arkadaşlarının ve İmamlar'ın sözleri, İcmâ', eskilerin koydukları kaideler, Ebu Hanife'nin koyduğu kaidelerdir. Devletin en yüksek kadısı hakkında Hârezmşâh Tekiş'in zamanına ait bir vesikada *kıyas* (mukayese suretiyle neticeya varma), kendi düşüncesi (fikir), kendi reyî, nihayet kaynakların tefsiri (*ictihâd*) de vardır ki, fikr, rey ve icthad her halde en yüksek kadıya mahsustur. Kadı, Allah korkusu, şeriatın takibi, teologlar, fakihler, din adamları, imamlar ve ehl-i fetva ile istişare ile mükellef tutulur. O, âdil, tarafsız, ihtiyatlı hükümler vermeli ve hükümünde hiç acele etmemeli, yanlış hükümlerinden dönmeli, şüpheden ari halde ise tereddüt etmemelidir. O, önünde bulunan hâdiseleri hiçbir ön fikre sahip olmadan ele almalı, hâimler (*hâmî*, *mugnî*) tarafından ikna edilmeli ve dünyevî menfaat mülâhazalarıyla hareket etmemelidir. Her şeyin üstünde memuriyetinin kaide ve emirlerine sıkı bir şekilde tutunmalıdır.

Kadı tarafından verilen hüküm katidir; *raiyet*, bu hükmü karşı koymadan kabul etmekle mükelleftir. Hükümlerin yerine getirilmesi (*tenfiz-i kazâyâ*) ne *nâib-i şahne* selâhiyetlidir.

Kadı, Kur'anın kaidesine uygun şekilde okunmasından, *hadis*'in ve *eşhâb* (Muhammed'in arkadaşları)ın sözlerinin doğru öğretiminden, liyakat kazanmış insanların haklarını korumaktan da mes'uldür.

Kadı, (sivil) dâvalar (*huşûmet*)a da bakar ve hüküm verir. Onun her vak'ayı dinlemesi, şikâyetçileri (*müdde'iyân*) ve muhasımları (*huşûm*) daima dikkatle takibetmesi lâzımdır. İcabında araya girmeli ve bir anlaşmaya varma yollarını aramalıdır.

Şahitler(*şühûd*) e hususî bir ehemmiyet verilir. *Kadı*, şahitlerin şöhretini, içtimaî durumunu, mevcut sempati veya nefreti ve tabii sözlerini esaslı bir şekilde tetkik etmek zorundadır. Bir vesikada *kadı*, *nâib*'ine şahitler bizzat (mahkeme huzurunda) görünmeden kusursuzluğu, tabii itimada şayan olup olmadıkları tetkik edilmesi gereken tezkiye şahitleri(*ehl-i tezkiyet*) vasıtasıyla tastik edilmeden önce, hiçbir şahitliği kabul etmemeğe teşvik etmesi talimatını verir.

Devletin en yüksek *kadı*'sına, bilmeden veya kötü niyetle yapılmış yanlış şahitliğin saray(*bârgâh*) a bildirmesi talimatı verilir. Böylece Kur'an'da yanlış şahitlik, puta tapmakla bir tutulduğu için, iş buradan takibedilebilir.

Vasilik, yani gerek yetimler (*eytâm*)in, gerekse erkek akrabası olmayan kadınların vasiliği de *kadı*'nın vazifesidir. İslâm hukukunda *velâyetü'l-mâl* denen yetim vasiliğinden çıkan vazifeler, terimin de gösterdiği gibi, her şeyden önce yetimlerin servetinin himaye ve idaresidir. *Kadı*, yetimin servetini rüşte erişinceye kadar, ya bizzat idare eder veya idaresini *yed-i emin* (*ümenâ* ve *hâfeze*, *şikât*)e tevdi eder. Böylece bu servet müdahalelere, haksız (*bî-huccat*) iddialara karşı korunur, israf ve suiistimalden vikaye edilmiş olarak kalır. Vasiler, yalnız servetin muhafazasıyla mükellef değildirler, onun artırılması için de gayret safetmek zorundadırlar. Bunun için, onların vesayet altına alınan servetinden karşılanan elbise ve nafakaları vardır. Yetimler rüşte erişir erişmez, onlara servetleri, şahitlerin huzurunda teslim edilmesi gerekir. *Kadı*, gayipların servetini de *nâib*'leri veya itimada şayan adamları vasıtasıyla, aynı şekilde idare eder.

Veli'si olarak idare edebilecek (*velâyetü'n-nikâh*) erkek akrabası bulunmayan kadınların vesayetine gelince, *kadı*, evlenmeleri esnasında onlara nasihat vermeli ve eşlerin birbirlerinin dengi olmalarına dikkat etmelidir. *Kadı*, umumiyetle nikâh kıyar. Bu esnada mümessilliği (*velâyet*) işinin düzgünlüğüne ve *mihir*'in doğru tesbit edilmesine dikkat etmesi lâzımdır.

Kadı, terekeleri (*terikât*) ve vasiyetleri (*vesâyâ*) şeriat'a göre tayin ve tesbit eder. Kur'an ve Hadis'e istinaden onların hak sahiplerine ulaşmasına gayret eder. O, (sahipsiz) terekeleri ve mirasları (*mevâris*), Kur'an'a ve sünnet'e göre hak sahipleri arasında taksim eder veya onlara satın alma hakkı (*hakku's-şefka*) verir.

Bundan başka kadı *noter* vazifesini de görür. Onun önünde, âdil şahitler (*şühûd-i udûl*) in huzurunda mukaveleler aktedilir. Kadı, (hazırlanan) vesikaları mühüriyle mühürler. O, hüccetler (*hucec*), vasiyetnameler (*vesâyâ*) müsâlâhalar (*muşalahât*), mukavele vesikaları (*nâmehâ-yi karârî*), mübadele mukaveleleri (*kabâlehâ-yi ikrârî*) gibi şeyleri (*veqâyi*) muhafaza eder veya idareci (*evşyâ*) vasıtasıyla idare ettirir. Sahiplerinin talebi üzerine geri verir. Kendisine (muhafazası için) tevdi edilen şeyler, *evşyâ* vasıtasıyla idare edilirse, kadı, bunları şeriatçe tesbit edilmiş zaman içinde *evşyâ*'dan geri istemek zorundadır.

Nihayet câmilerin ve bunlara ait tesisler (*mevâzi-i hayr, evkâf, müsebbelât*)in idaresi de kadıya düşer. Cami binalarının muhafazası ve tezyidinden mes'uldür. Vakıfları bizzat idare eder veya tesislerin idaresini (*tevlîyet*) nâib'lerine tevdi eder. Bunlar, tesislerin gelirlerini arttırmalar ve kendileri için hiç bir şey kullanmazlar. Bu *mütevellîler* (vakıf idarecileri)i, kontrol etmek üzere kadı *müşrifler* (*müşrifân*), *muhâsibler*, tayin eder. *İdhâlât* (*dahl*), hububat (*gallât*), mahsuller (*mahsulât*) ve gelirler (*irtifâ'ât*) *kanun*'a ve *vâkıf*'in şartlarına uygun olarak kullanılmalı, hak sahibi olmayanların tecavüzlerinden korunmalı ve hak sahiplerine teslim edilmelidir. Bir vesikada kadı, iltizam mukaveleleri (*icârât*) ni uzatmaz. Kadı'nın emrinde bulunan vakıf tesislerinin maliye müfettişleri (*mutasarrişân*), şerikler (? *şürekâ*) i, *vükelâ'sı*, *zü'emâ* (belediye reisleri), iltizam paraları (*mâl-i icrârât*) nı ve kanun ve *vâkıf*'in şartlarına göre *mütevellî*'ye ait olan tahsisat ve temettuat (*mersûm ve rüsûm*) 1, (*kadı*) nâib'ine teslim edeceklerdir.

Her memur gibi, *kadı*'nın da nâib'leri (*nüvvâb, nâibân*) vardır. Bunlar ya hükümdar tarafından veya bizzat *kadı* tarafından tayin edilirler. Böylece hükümdar, kendisinin yapacağı sefere iştirâk edecek olan *Hârezm kadı*'sının nâib'i olarak, onun oğlunu tayin eder.

Devletin en yüksek kadısının nâib'leri, onun emrinde olan sahanın geri kalan *kadı*'larıdır. Baş kadı, bunlara vazifelerini sayan yazılı talimat (*resm*) verir. Belki de bunları baş kadı bizzat tayin eder. Bu esnada hükümdar bazı tayin haklarını bizzat karar vermek üzere kendisi için muhafaza eder. Mahalli *kadı*'ların çevre için tayin ettikleri nâib'lerin ne vazife gördükleri

açıkça anlaşılamıyor. Belki de bu *nâib*'lerin hazırlayıcı bir faaliyetleri vardır, veya onlar hafif vak'aları müstakil olarak karara bağlayabilirler.

Kadı'nın kendisi tarafından tayin edilen diğer masai arkadaşları, hükümler (*şukûk*)in, mukaveleler (*gabâlât*)ın, dökümanlar (*vesaik*)ın ve vesikalar (*sicillât*)ın kaleme alınmasından iyi anlamak zorunda olan, teoloji bakımından yetişmiş bulunan, takip ve davaları (*de'âvâ*), söylenenlerin tahkiki (*beyyinât*)ni, protokolların sevk ve idare (*takrîr-i hâl-i hukûmet*)-sini, haberlerin kaleme alınması (*taşvîr-i şuver-i vekâyî'*)nı bilen tam selâhiyeti haiz adamlar (*vükelâ*)dır.

Memleketin en yüksek kadısı, *kâzî-yi cümle-yi memâlik* veya *kâzî der küll-i memâlik* veya *vilâyât* unvanını taşır. Bu en yüksek kadı, liyakatlerine göre tayin ve azlettiği bütün kadı ve hâkimler (*hükemâ*)e nezaret eder. Hattâ o, -şüphesiz yalnız ağır sebepler bulunması halinde- kadıların delilleri (*ağd-i sicillât*) ni, hâkimler (*hükemâ*) in hükümleri (*aşkâm*)ni kaldırabilir. O, umumiyetle bütün şerî işlerde selâhiyetlidir ve hiç kimse müsaadesi olmaksızın, bu şerî işlerle (*umûr-i şer'i*) meşgul olamaz.

Devletin en yüksek *kadı*'sından sonra *vilâyet kadı*'ları gelir. Bunlarda şehir ve mahal kadılarının âmiridirler.

Hükümdarın ordusunun kendi hususi ordu kadısı (*kâzî-yi haşem ve leşkeriyân-ı hazret*) vardır. Bu kadı, askerî hizmetkârlar (*haşem*) ın ve askerler (*leşkeriyân* ve *mütecennide*) in şerî husumetleri (*huşûmât*) ni hal ve fasla selâhiyetlidir.

Gösterdiği faaliyetlere karşılık kadılar, maaşlar (*idrârât*) ve kadılık memuriyetine mahsus vergi (*mersûm*) yi alır⁵⁰.

Örfî Hukuk Sistemi (s. 92-93)

Dünyevî meselelerde hüküm verme de, Büyük Selçuklular ve Hârezmşâhlar devrinde, devlet kudretini ellerinde tutanlardadır. Örfî mahkeme, bilhassa ceza meseleleri ile meşgul olur. Hükümdar, elde mevcut vesikalardan değil, fakat *Nizâmü'l-mülk*'ün eserlerinden de ortaya çıktığı gibi, en yüksek dünyevî hâkimdir. Ona göre, hükümdarın haftada iki gün mahkemede oturması (*be-mezâlim nişîned*), kayıtsız şartsız zaruridir.

⁵⁰ Dr. Horst, bu bilgiyi Alp Arslan (bk. *Ev.*, vr.4 vdd); Sancar (bk. *At.*, s. 9 vdd; s. 32 vd; s.45; s. 50 vdd; 57 vd; s. 58 vd; s. 64 vdd; *Ahk.*, vr. 22 b vdd; vr.115 vdd); Atsız (bk. *Ahk.*, vr.57 b vdd; nşr. Tûysirkânî, s.35 vd; *Ahk.*, vr.73 a vdd; 128; vdd.; nşr. Tûysirkânî, s. 74 vdd; *Ar.*, vr.,17 b); İl Arslan (*Ahk.*, vr. 79 a vdd); Tekiş (*Tev.*, s.56 vdd) ve meçhul hükümdar (bk. *Ahk.*, vr.118 b vd; *Res.*, vr.94 b vd) a ait vesikalara dayanarak vermiştir.

İdare memurlarının da lâik hâkimlik vazifeleri vardır: Hârezmşâh'ın *nâib*'leri, -idare memurları ile şüphesiz *kadılar* da kastedilebilir- ağır bir yaralama ile suçlanan bir suçludan *kısaş* veya kan parası (*diyet*) ister ve şeriata göre, bir ibret emsâli tesis eder.

Vezir, dünyevî hâkimdir ve şikâyetleri dinleyip, bu şikâyetleri tahkik, tarafsız olarak, âdil bir karar verdiğiine göre, vali böyle bir hâkimin vazifelerini icra eder. Vali karar verirken, tecrübeli adamlarla istişare eder. Buna mukabil (*şer'i*) mahkemelerdeki şer'i işlere nezaret eder. Bundan başka dünyevî mahkemenin reisi (*şâhib-i divân-ı mezâlim*) olduğu gibi, *kadılar*-ın ve hâkimler'in âmiridir.

Bir vilâyet veziri, irtidat eden bir kimseyi tevkif eder, ona düşünmek için üç günlük bir mühlet verir, bu kimse bu mühletin sonunda tekrar ihtida etmediği takdirde onu öldürtür.

Reis de şikâyetleri dinler, ihtilâfları halleder; şeriata göre ve *kadılar*, imamlar ve asillerle muvafakat halinde, suçluları mahkûm eder. Bundan başka reis, kadı ve hâkimleri, lüzumu hâlinde muhakemeye müdahale edebilen *nâibler* vasıtasıyla kontrol eder.

İktâ sahibi (*muқта'*) ve *mâlik* de sahalalarının aynı zamanda hâkimidirlere.

Bir dereceye kadar ek memuriyet olarak dünyevî hâkim sıfatı ile vazife gören bu memurlar yanında, hususî dünyevî mahkemeler (*divân-i mezâlim*) de vardır. "Bütün ülkeler saray mahkemesi" (*każâ-yi dergâh der küll-i memâlik*), bu meyandadır ki aynı vesikada biraz aşağıda *yûlûk-ı a'lâ der küll-i memâlik* adı ile geçer. *Yûlûk* kelimesi, yalnız bu vesikada, bir de *Nesevî*'nin eserinde geçmektedir ve türkçe "*divân-ı mezâlim*" mânasına gelir. Vesika'da geçen en yüksek *yûlûk*, *Nesevî*'deki *yûlûku's-sultan*'a tamamiyle tekabül eder. Vesikada da *każâ* (!) adı ile geçen bu en yüksek dünyevî mahkeme reisliği, *Hârezmşâh* ailesinin âlim bir üyesidir. *Nesevî*'de iki *yûlûk* emiri (*emîr al-yûlûk*) ile birlikte çadırında memuriyetini ifa eden bir hâkim, *yûlûku's-sultan*'dan bahsedilir. Bu hâkim kelimesinin geçmesinden, onun bu mahkemenin başı olduğu kabul edilebilir. Her iki taktirde de sultan'ın, geçici ve nazârî olarak en yüksek hâkim olması gerekir. *Mûlûk*'tan başlayarak en alt kademedeki memura kadar bütün devlet ricali, sivil memurlar, askeri erkân ve bütün *raiyet* onun emrindedir: Bunlar *yûlûk*'un ve *nâib*'inin otoritesini tanımak ve emirlerini bağlayıcı olarak dikkate almak zorundadırlar.

Bu en yüksek dünyevî makam ile ilgili diğer bir memuriyet, Kirman Selçukluları hükümdarı Tuğrul Şah'a ait bir vesikada geçen *dâdbeğlik* makamıdır. *Dâdbeğlik* makamı, bilhassa Anadolu Selçuklu devletinde malum en yüksek adalet memuru olan *emîr-i dâd*'a tekabül eder. *Dâdbeg*, en yüksek devlet ricalinden biridir ve ehemmiyet bakımından *atabeg*'den hemen sonra gelir. *Dâdbeg* kelimesinin en yüksek *dîvân-ı mezâlim*'in başı mânasına da gelmesi gerekirdi. Vazifeleri, emniyet ve nizamı kurmağa çalışmak, şikâyetleri dinlemek ve tarafsız karar vermektir.

En yüksek *yûlûk*'un reisi, devletin her yerine *nâibler* gönderir. Bununla şüphesiz mahallî *mezâlim* mahkemelerinin başları kastedilmektedir. Vilâyetlerin de kendi dünyevî mahkemeleri vardır. Bir vilâyet *dîvân-ı mezâlim*-inin başı (*şâhib*), valinin emrindedir. O, şikâyetleri dinler ve tarafsız hüküm verir ⁵¹.

İnzibat İşleri (polis) (93-96)

İnzibat kuvveti idare organları ellerindedir. Bu mânada *iktâ* sahiplerini de bunlardan saymak gerekir.

Bu makamlardan inzibat vazifesi ile tanzif edilen memur, *şahne*'dir. *Şahne* kelimesi, en iyi şekilde bütün cephelerine şâmil umumî "emniyet memuru" terimi ile verilebilir. Meselâ, devlet emniyetinden mesul, Selçuklular'ın Bağdad askerî valisine *şahne* adı verilir. İster göçebe kabileler arasında muazzam bir sahada sükûn ve nizamı temine çalışsın, -bu bakımdan askerî valilere benzerler- veya bir şehirde "polis müdürü" olarak 5 polise emir versin, vesikalarda geçen muhtelif rütbeden "polis âmirleri"ne de *şahne* denir.

Şahne'lik (*şahnegî*) memuriyetine daima, mutad olduğu üzere, Türk soyundan subaylar tayin edilirdi.

⁵¹ Dr. Horst bu bilgiyi esas itibarıyla *melik* tayinine dair *Gıyâsü'd-dîn Pîrşâh* (bk. *Ves.*, vr.95 b vdd); *vezir* tayinine dair *Gıyâsü'd-dîn Pîrşâh* (bk. *Ves.*,vr. 91 a vdd); *vali* tayinine dair Sancar (bk.*At.*,s.16 vdd; s. 74 vdd); İl Arslan (bk. *Ahk.*,vr. 17 a vdd); Tekiş (bk. *Tev.*,s.13 vdd);

Müstevfi-yi Memâlik tayinine dair *Gıyâsü'd-dîn Pîrşâh* (bk. *Ves.*,vr.41 a vdd);

Sâhib-i dîvân-ı 'arz tayinine dair yine bu hükümdar (bk. *Ves.*,vr.43 b vdd);

Vekîl-i der tayinine dair bu hükümdar (bk. *Ves.*,vr. 52 a vdd; vr.48 b- 49 b vd);

Dâdbeg tayinine dair Tuğrulşâh (bk. *Ahk.*, vr.29 b vd);

Reis tayinine dair Sancar(bk. *At.*,s.21 vdd; s.26 vdd)'a ait vesikalara dayanarak vermiştir.

Şahne'lerin memuriyet sahasının büyüklüğü muhtelifdir:

Sancar Zamanı:

Cüveyn;

Gurgân, tevâbii ve bölgeleri Türkmen'leri;

Dehistan ve *Minkıslâk*, bilhassa Türkmenler.

Rey vilâyeti,

Serahs

Gülpaygân.

Meçhul vilâyet

Tuğrul Şah Zamanı:

Vilâyetler (*vilâyât*)

Tekiş Zamanı:

Cend vilâyeti

Gıyasü'd-din Pirşâh Zamanı:

Nahciân

Meçhul Bir Hükümdar Zamanı:

Filân şehir; vilâyet

Şahneler, memuriyet sahaslarının büyüklüğüne göre, (bu memuriyet sahasına) tekabül eden âmir memurlar tarafından tayin edilirler. Bir vali, bir *şahne* tayin edilecekse, bunun herhalde vilâyet şahnesi olması gerekirdi. Daha küçük sahalarda tayin *reis* vasıtasıyla olurdu. Bir vesikaya göre, *Cüveyn şahne*'si, Sultan Sancar'ın hemşiresi Tâcü'd'din Bilge tarafından tayin edilmiştir. Çünkü bu memuriyet yıllardan beri hemşiresinin *divân*'ının emrindedir. Belki de bu prenses'in bahis konusu bölgede bir *iktâ*'ı vardı. Bu meselede resmî vesikaya dayanan tayin, diğer hallerinde de kabul edilmesi gerektiği gibi, hükümdar eliyle oluyor. *Şahne*'nin doğrudan doğruya hükümdar tarafından salâhiyetli memurlar çevresinden tayin edildiği de, ihtimal, vardır. Memuriyet bağları, hepsinde olduğu gibi, *şahnelik* memuriyetinde de geçer: O, aynı zamanda *vali nâibi* (*nâib-i vâli*) ve bundan başka bu sahanın *iktâ* sahibi olabilir. Her hâl-ü kârda *şahneler*, *vali*'nin, *reis*'in ve *ikta* sahibinin emrindedir.

Şahne'lerin vazifelerini ifa esnasında emirlerinde bulunan memurlar hakkında vesikalarda az bilgi vardır. Muhakkak ki, her memur gibi onun da vekili vardır.

Kedhüdâ'i-yi divân-ı şahnegî ile, bu vekil *şahnelik* memuriyeti kastedilmesi gerekirdi. Bunun yanında *şahne*'nin mutad *nüvvâb*'ı, şu halde mâdunları, hizmetçiler (*çâkirân*)i vardır. Bununla herhalde hem bürosu memurları, hem de polisleri kastedilebilir. Geçimi ('*alef*') ni bir şehrin sâkinlerinin temin ettiği, 3 atlı ve 2 yaya, şüphesiz polistirler. *Şahne* bütün memurları, iyi davranmazlarsa, azledebilir.

Şahne'nin en mühim vazifesi, memuriyet sahası içinde sâkinlerinin sükûn, nizam ve refahını temin etmektir. O şehrin ve buna bağlı sahanın ve yolların emniyetinden mesuldür. Şehirdeki üst makamın muvafakatı ile karakol ('*ases*') çıkarabilir; bilhassa tehlikeye maruz sahalara gözcüler (*rukabâ*) diker. *Şahne*, mücrimleri ve karışıklık çıkarıcıları ihmal etmeden takip eder, cezalandırılmaları için onları mahkemeye sevk eder, bazı hallerde ise bizzat cezalandırır. Böylece o, meselâ para cezası (*urûş*)nı tahsil eder ve karışıklık çıkarıcılarla yol kesenlere *hadd* cezaları tatbik eder. Bunda o şeriat esaslarına ve *kadı*'nın talimatına bağlıdır ve asiller, *fakihler* ve din *adamları* ile istişare etmekle mükelleftir.

Bu sırf inzibatî vazifelerin yanında *şahne*, diğer devlet idare organlarını desteklemekle de mükelleftir. O, vergilerin tahsili esnasında '*âmil*'e yardım eder ve hizmetkârlar (*çâkirân*) ını bu maksatla gönderir. Bunlar *raiye*'ti toplarlar, '*âmil*'in talimatı üzerine para (*sim*) tahsil ederler ve dönüş esnasında '*âmil*'in emin maiyetini teşkil ederler. Bundan başka, *muhtesib* (çarşı, pazar kontrolörü) ve *mütevelli* de *şahne*'nin desteğini temin hakkına sahiptirler. Bir vesika'da, *şahne*'ye mafevk *reis*'in tasvibiyle *nağib* tayin etmek talimatı verilir; fakat bu pek kaide olmamıştır.

Şahne, memuriyeti ile ilgili hareket ve muamelelerinde şeriat esaslarına ve üstlerinin emirlerine bağlıdır. Mevkiini, müsaade edilmeyecek şekilde sömürmemesi, meselâ özel istekler (*tam'-i hâam* ve *huşkdâş* ve *dâmgîr*) de bulunmaması, kanuna tecavüzden suçlu veya şüpheli olan kimselerin kadınlarını kirletmemeleri ihtar edilir.

Türkmenler üzerine tayin edilen *şahne*'lerin,- memuriyet sahalarının özelliği ile münasebettar- diğer vazifeleri vardır: Onlar, kabileler arasında nizamı temin ederler ve münferit göçebe başbuğlarına irsî sahalalarında otlaklarını ve sulama yerlerini, zahiren, kabileler arasında bu yüzden çabuk alevlenen ihtilafları peşinen önlemek üzere, tayin eder.

Şahne'lerin maaşları, vesikalarda, mutad olduğu üzere, kısaca ele alınır: *Şahne*, tesbit edilmiş zamanda tahsil ettiği ve *raiye*'in mutad şekilde ve miktarda ödediği mutad tahsisatı ve ihsan (*hukûk*, *mersûm* (-ât), *rüsûm*)ı

alır. Bundan başka *şahne*, Türkmen kabilelerinden otlakiye (*huḫûk-î merâ'î*) alır. Onun yeni bir vergi (? *resm*) ihdas etmesi yasak edilmiştir⁵².

ŞER'İ MEMURİYETLER (s. 96-98)

Şerî memuriyetler, isminin de gösterdiği gibi, şu veya bu şekilde şeriat ile münasebet halinde bulunan memuriyetlerdir. Bu kategoriden en mühim memuriyet olan kadılık (*kazâ*) ve mütevellilik yukarda bahis konusu edildi. Öteki şerî memuriyetler, *muhtesiblik*, *naḫîblik*, şafiilerin reisliği ve *emâret-î hâc* memuriyetleridir.

Muhtesib, muhtelif büyüklükte olabilen memuriyet sahası dahilinde pazar sistemini ve umumî ahlâkı kontrol eder. Bu memuriyet (*ḫusbet*, *iḫtisâb*) ekseriya dinî bakımdan yetmişmiş adama tevcih edilir; elde bulunan iki *muhtesib* vesikasında bu makamda bulunanlar, *imam* unvanını taşırlar.

Fiatların, ölçülerin ve tartıların kontrolü yanında, müezzinlerin ve namaz vakitlerinin nezareti, camilerin ve diğer Tanrı evlerinin, mezaristanların kudsîyetinin muhafazası, *zimmi*'lerin sarı kumaş (*gıyâr*) ile tanınması, camilerdeki toplantı ve vaizlere kadınların sokulmamasını temin de *muhtesib*'in vazifeleri idi. *Muhtesibler* tarafından hangi gasıplar yapılabildiğini, pek büyük kısmı yasaklardan ibaret olan bir vesika gösterir. Salâhiyetlerini kötüye kullanarak hemşerilerinin mülküne ve karısına sataşan veya avamın saldırmasına müsaade eden bir *muhtesibin* davranışı, bir putperest'in işlediği ağır günahlar gibi sayılır.

Ḥatib, cuma günlerinde ve bayramlarda camide hutbe okuyan ruhânî bir devlet adamıdır. Bu hutbe'nin konusu, Tanrı'ya, Peygamberi Muhammed'e ve eşhâbî'na hamd, Halife'ye ve hüküm süren hükümdar'a duadır. Hutbeyi, mihrabta yaptığı Kur'an okuma takib eder. Hatib, aynı zamanda *medrese*'de *müderris* ve cuma namazında imam veya cami hafızlarının mütevellisi de olabilir. Hatib, memuriyetini Abbâsî örneğine göre siyah olan temiz bir elbise ile ifa etmek zorundadır. Hatib, maaş olarak, nâiblerine ödenen *mersûm* ve *rûsûm*'u alır.

⁵² Dr. Horst bu bilgiyi esas itibarıyla *Şahne* tayinine dair Sancar (bk. *At.*, s. 60 vdd; s.80 vdd; s.84 vd; *Ahk.*, vr. 39 b vd); meçhul hükümdar (bk. *Res.*, vr. 96 a vd);

Vali tayinine dair yine Sancar (bk. *At.*, s.13 vdd; s. 69 vdd; s.67 vdd); Rüknü'd-dîn Mahmud Han (bk. *At.*, s.42 vdd); İl Arslan (bk. *Ahk.*, vr. 17 a vdd) Tekiş (bk. *Tev.*, s. 13 vdd)'e ait vesikalara dayanarak vermiştir.

Bir *medrese*'de öğretim memuriyetinin sahibi, *müderris* ("profesör") dir. O, okulunun talebelerinin, ulemasının ve fukahasının öğretmeni ve müzakerecisidir. Onların gelirlerini herbirinin yaptıkları nisbetinde o tesbit eder. Bundan başka *müderris*, *medrese*'nin ve evkafının idarecisidir. Öğretim faaliyetinde kendisini desteklemek üzere müzakereciler (*mu'îdân*) tayin eder.

Tedris pek önemlidir; ekseriya bu vazife eski yüksek devlet ricaline tevdi edilir. O, *Müderrişliği*, hatiblik ve nakiblikle birlikte şahsında tophiyabilir.

İslâm memleketlerinde biricik isrî asalet, eldeki vesikalarda daima Seyyidler (sâdât) adı ile geçen Muhammed Peygamber'in ahfadının asaletidir. Bu sınıf bugün olduğu gibi o zaman da son derece önemli idi; dünyevî kuvvetler tarafından maddî yardımlar da aldıkları için, "Seyyid" unvanı daima gayri kanunî iddialara maruz kalmıştır. Peygamber soyundan gelenlerin hakikiliğini kontrol, kendisi de Seyyid olan nakiblik memuriyetine düşer. O Seyyidlerin bütün işleri için salâhiyetlidir. O, Seyyidlerin şecerelerini ve neseplerini tahkik eder, Seyyidlerin alacakları memuriyetler hakkında karar verir ve onlara muhtelif neviden maaşlar ve burslar öder.

Sünnî islâmın dört mezhebinin en mühim merkezlerde temsilcileri vardı. Meselâ Kahire'de her mezhebin bir kadısı vardı. Diğer Büyük Selçuklu hükümdarları ve Hârezmşâhlar gibi Ebû Hanife mezhebine sâlik olan Sancar zamanında patitaht Merv şehrinde camide hatiblik yapan -Şafî mezhebi taraftarlarının bir- reisi vardı ki, aynı zamanda *müderris* ve *evkaf* mütevellisi idi. Keza Gıyâsü'd-dîn Pîrşâh zamanında hanefilerin bir reisi vardı.

İslâmiyet, her müslüman'a hayatında bir defa Mekke'ye hac yapma vazifesini verir. Muhtelif memleketlerden büyük hac kervanları yola çıkarlardı. Bunların her biri, Gıyâsü'd-dîn Pîrşâh zamanında *emîr-i huccâc* denen bir *emîrül-hâc* tarafından sevk ve idare edilirdi.

Elde mevcut vesiklara göre, hac emiri kervanının bütün ihtiyaçlarına ve emniyetine bakmak zorunda idi⁵³.

⁵³ Dr. Horst bu bilgiyi *Muhtesib* tayinine dair Sancar (bk. *At.*s.82 vdd) ve Atsız veya İl Arslan (bk. *Ar.*,vr. 18 b vd);

Hatib tayinine dair Sancar (bk.*At.*,s.37 vd) ve Atsız (bk. *Ahk.*, vr. 58 b vdd; nşr Tûysirkânî, s. 37 vdd);

Müderris tayinine dair Sancar (bk.*At.*,s.6 vdd; 33 vdd); Atsız (bk. *Ahk.*,vr. 60 a vdd; nşr. Tûysirkânî, s.41 vd); Tekiş (*Tev.*, s. 102 vdd) ve Gıyâsü'd-dîn Pîrşâh (*Ves.*,vr.71 b vdd ve 107 b vdd);

Nakib tayinine dair Sancar (*At.*,s.63 vd; *Ahk.*,vr.39 vd)'a dayanarak vermektedir.

NETİCE

Dr. Horst, bu kitabı ile Selçuklu devri Türk Tarihi'nin bir ana meselesini ele almış ve şimdiyedek gereği kadar kullanılmamış resmî vesikalara dayanarak işlemiştir.

Konu bizi yakından ilgilendirdiği ve Selçuklu teşkilâtına dair Türkçe derli-toplu bir yazı bulunmadığı için, eseri, okuyanda tam bir fikir verecek şekilde, bazan aynen, bazan da özetliyerek ve gerektiği yerde mütalealarımızı ilâve ederek ele aldık ve bu yazıyı meydana getirdik.

Dr. Horst'la aynı fikirde olmadığımız noktaları yerli yerinde göstermeğe çalıştık. Bilhassa daha eserin adından başhyarak, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yapısı, vasal devlet sistemi ile eyalet idaresi gibi ana meselelerdeki fikirlerimizi belirttik.

Dr. Horst'un Selçuklu devri idare teşkilâtında Türk tesirini ihmal etmesi en başta gelen kusuru sayılabilir.

Dr. Horst, eserini hazırlarken, isminden de anlaşılacağı üzere, sadece resmî vesikalara istinat etmiştir. Bu itibarla o, resmî vesikalar dışında kalan muhtelif kaynakları kullanmadığı için yapılacak tenkileri peşinen önlemiş oluyor.

Eser, konu ile ilgili bütün resmî vesikalardan istifade edilmek suretiyle meydana getirilmiş ilk araştırma mahsulüdür. Bununla beraber, vesikalarda verilen bütün bilgilerin ele alınıp işlendiği pek iddia edilemez. Bu devlet teşkilâtının tatbik edildiği sosyal muhitin hiç dikkate alınmaması eserin asıl eksikliğini teşkil etmektedir. Halbuki elimizde bulunan ciddî tetkikler sayesinde bugün Selçuklular'ın hâkim oldukları sahalardaki halkın sosyal yapısı ve tabakalaşmalarına, muhtelif tabakaların devlet ve hükümdarlar hakkındaki düşüncelerine, telâkkilerine dair kâfi derecede fikir sahibi bulunuyoruz⁵⁴.

Eğer bu cihet dikkate alınmış olsaydı, eser kuru bir iskelet olmaktan çıkacak; tâbiri caizse, canlı bir varlık hüviyeti kazanmış olacaktı.

⁵⁴ Meselâ bk. H. Ritter, *Das Meer der Seele*, Leiden, 1955, s.104, 106 vdd. Büyük ilim adamının hemen hemen elli yıla varan mütemadî araştırmalarının mahsulü olan bu kıymetli eseri, batıda bile lâyük olduğu ehemmiyetle mütenasip akisler yapmamıştır.

Eserden Türkiye'de ilk defa biz istifade ettik. Bk. M. A. Köymen, Türk. İslâm Ansiklopedisi, Sencer maddesi.

Bu eserle Selçuklu devri devlet teşkilâtı hakkında -tamamlanması şüphesiz her zaman mümkün- esaslar az-çok ilmi bir şekilde ortaya konmuştur denebilir.

Eser, yıkıldıktan sonra bile başka devletlere örnek olmakta devam eden Selçuklu devri devlet teşkilâtı üzerinde daha ne kadar çalışmak gerektiğini göstermektedir. Bununla beraber Dr. Horst'un eseri, bu haliyle bile Selçuklu İmparatorluğu'nun iyi işleyen muntazam bir idare teşkilâtına sahip olduğunu vuzuhla ortaya koymaktadır.

Mehmed ALTAY KÖYMEN